

ERROR IN SUBSTANTIA U KLASIČNOM RIMSKOM PRAVU

Prof. dr. sc. Marko Petrak *

UDK 347.141(37)

347.44(37)

Izvorni znanstveni rad

Primljeno: listopad 2010.

Cilj rada je analiza error in substantia u klasičnom rimskom ugovornom pravu. U početnim dijelovima rada raščlanjuju se rimska vrela u kojima se ta vrsta zablude problematizira te se razgraničava error in substantia prema ostalim sličnim slučajevima zablude: error in corpore i error in qualitate. Zatim se u svjetlu teorija o pravnoj naravi zablude u rimskom ugovornom pravu (teorija volje, teorija nesporazuma, teorija identifikacije) pokušava odgovoriti na pitanje zbog čega je ugovor u slučaju error in substantia ništetan. U središnjim dijelovima rada detaljno se obrađuje temeljni znanstveni problem te pravne figure: kakvo značenje ima pojam substantia u kontekstu klasičnog pravnog uređenja zablude. Objašnjenje navedenog problema – za razliku od većine dosadašnjih pokušaja – utemeljeno je na analizi mogućih utjecaja grčkih filozofijskih učenja na dogmatsko oblikovanje error in substantia, poglavito logičkog učenja o kategorijama. U završnim dijelovima rada error in substantia uspoređuje se s drugim sličnim institutima, posebice s odgovornošću za materijalne nedostatke stvari, te se zaključno analiziraju njezin opseg primjene i pravni učinci.

Ključne riječi: error in substantia, grčka filozofija, rimsko pravo

I. UVODNE NAPOMENE

Error in substantia svakako je najprjeporniji dio učenja o zabludi u rimskom pravu.¹ Štoviše, ona je “eine bis heute fortbestehende *Cru*x der kontinental-

* Dr. sc. Marko Petrak, profesor Pravnog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu, Trg maršala Tita 14, Zagreb

¹ “The most intriguing and disputed kind of mistake considered by the Roman lawyers is *error in substantia*.” (Zimmermann, *The Law of Obligation. Roman Foundations of the Civilian Tradition*, Cape Town – Wetton – Johannesburg, 1990., str. 592).

europäischen Irrtumslehre".² Stoga predstojeće tematiziranje te vrste zablude neće imati značenje puke pravno povijesne reminiscencije na davno iščezli institut. Rimski pravna znanost (*iurisprudentia*) je naime i ovom institutu, jednako kao i u najvećem dijelu suvremenog građanskog prava, postavila neprolazne dogmatske temelje.³ Prema tome, tek svestrana raščlamba *error in substantia* u rimskom ugovornom pravu može omogućiti produbljeno shvaćanje tog instituta u kasnijoj civilističkoj tradiciji, pa tako i suvremenim ugovornopravnim sustavima.

Na samom početku istraživanja postavlja se naravno pitanje u kojima ćemo od mnogobrojnih rimskih pravnih vrela pronaći ovaj institut? Sačuvano je doista malo vrela koja se odnose na *error in substantia*. Jedina njegova eksplicitna obrada nalazi se u prvom titulu osamnaeste knjige Justinijanovih *Digesta* koji se zove *De contrahenda emptione et de pactis inter emptorem et venditorem compositis et quae res venire non possunt*. Iz naslova vidi se da je ta vrsta zablude u rimskom pravu tematizirana isključivo u kontekstu kupoprodajnog ugovora (*emptio venditio*). No premda je kupoprodaja oduvijek bila svojevrsni *pars pro toto* ugovornog prava, izravnih dokaza za eksplicitnu primjenu *error in substantia* na druge ugovore ne nalazimo u vrelima.

Nadalje, unutar navedenog titula Justinijanovih *Digesta* samo tri fragmenta izričito obrađuju tu vrstu zablude. Sva tri navedena fragmenta preuzeta su u *Digesta* iz 28. knjige Ulpijanovih *Libri ad Sabinum* i u izvorniku su vjerojatno zbog tijesne sadržajne povezanosti tvorili tekstualno jedinstvo.⁴ Premda unutar navedenog titula *Digesta* postoje još neki fragmenti drugih pravnika koji se odnose na istovjetni problemski sklop, no u njima se međutim ne spominje *error in substantia*, mi ćemo ponajprije pokušati svestrano analizirati dotične Ulpijanove fragmente. Ostali fragmenti drugih pravnika bit će naknadno uspoređeni sa spoznajama dobivenim raščlambom Ulpijanova komentara.

Navest ćemo u cijelosti navedene Ulpijanove fragmente zajedno s hrvatskim prijevodom. D. 18,1,9,2 (*Ulpianus libro vicesimo octavo ad Sabinum*)

Inde quaeritur, si in ipso corpore non erratur, sed in substantia error sit, ut puta si acetum pro vino veneat, aes pro auro vel plumbum pro argento vel quid aliud argento si-

² Wolf, *Error im römischen Vertragsrecht*, Köln – Graz, 1961., str. 171.

³ Literatura o tijesnim vezama između rimskopravne i suvremene civilističke dogmatike upravo je nepregledna. Uputit ćemo umjesto ostalih samo na upravo citiran *magnum opus* njemačkog romanista i komparativista Reinharda Zimmermanna: *The Law of Obligation. Roman Foundations of the Civilian Tradition*.

⁴ Schermaier, *Materia, Beiträge zur Frage der Naturphilosophie im klassischen römischen Recht*, Wien – Köln – Weimar, 1992., str. 12.

*mile, an emptio et venditio sit. Marcellus scripsit libro sexto digestorum emptionem esse et venditionem, quia in corpus consensum est, etsi in materia sit erratum. Ego in vino quidem consentio, quia eadem prope ουσια est, si modo vinum acuit: ceterum si vinum non acuit, sed ab initio acetum fuit, ut embamma, aliud pro alio venisse videtur. in ceteris autem nullam esse venditionem puto, quotiens in materia erratur.*⁵

* * *

D. 18,1,11 (*Ulpianus libro vicesimo octavo ad Sabinum*)

*Alioquin quid dicemus, si caecus emptor fuit vel si in materia erratur vel in minus perito discernendarum materiarum? in corpus eos consensisse dicemus? et quemadmodum consensit, qui non vidit? (1) Quod si ego me virginem emere putarem, cum esset iam mulier, emptio valebit: in sexu enim non est erratum. ceterum si ego mulierem venderem, tu puerum emere existimasti, quia in sexu error est, nulla emptio, nulla venditio est.*⁶

* * *

D. 18,1,14 (*Ulpianus libro vicesimo octavo ad Sabinum*)

Quid tamen dicemus, si in materia et qualitate ambo errarent? ut puta si et ego me vendere aurum putarem et tu emere, cum aes esset? ut puta coheredes viriolam, quae aurea dicebatur, pretio exquisito uni heredi vendidissent eaque inventa esset magna ex

⁵ D.18,1,9,2: “Zatim je pitanje nastaje li kupoprodaja, ako nema zablude glede predmeta (*corpus*), već postoji zabluda glede supstancije (*substantia*), na primjer, ako netko proda ocat umjesto vina, mjed umjesto zlata, olovo umjesto srebra ili nešto drugo nalik srebru. Marcel pisaše u šestoj knjizi Digesta da kupoprodaja nastaje jer glede predmeta (*corpus*) postoji sporazum, premda postoji zabluda glede materije (*materia*). Zaista, slažem se glede vina, jer je *ουσια* gotovo ista ako se vino ukiselilo. Drukčije je ako se vino nije ukiselilo, nego je od početka pripravljan ocat, na primjer octeni umak: tada se smatra da je prodana jedna stvar umjesto druge. U drugim slučajevima držim da prodaja ne nastaje kadgod postoji zabluda glede materije (*materia*).” Na ovom mjestu napominjemo da će središnji pojmovi Ulpijanovih fragmenta o zabludi (*substantia*, *materia*, *qualitas*) biti za sada samo preliminarno prevedeni latinizmima. Otkrivanje pak pravih značenja navedenih pojmova u kontekstu klasičnog prava zablude, što je značajna *thema disputandi* moderne romanistike, bit će jedan od središnjih zadataka ovog rada.

⁶ D.18,1,11: “Osim toga, što reći ako bi kupac bio slijep, ili bi se u zabludi glede materije (*materia*) našao netko nevješt razlikovanju matèrija? Je li reći da su se sporazumjeli glede predmeta (*corpus*)? Ta kako se može sporazumjeti onaj koji ne vidi? (1) Ako, dakle, ja smatram da kupujem djevicu, dok je ona naprotiv žena, kupnja će biti valjana: nema, naime, zablude glede spola (*in sexu*). No drukčije je ako bih ja prodavao ženu, a ti držao kako kupuješ muškog roba – prodaja je ništetna jer postoji zabluda glede spola”.

*parte aenea? venditionem esse constat ideo, quia auri aliquid habuit. nam si inauratum aliquid sit, licet ego aureum putem, valet venditio: si autem aes pro auro veneat, non valet.*⁷

2. PITANJE INTERPOLACIJA

Prije no što se upustimo u uvodnu raščlambu navedenih fragmenata, čini se potrebnim dati još nekoliko općenitih napomena, navlastito što se tiče možebitnih interpolacija. Naravno, problem se kreće u vidokrugu odgovora na pitanje što je u navedenim Ulpijanovim tekstovima doista njegovo, dakle klasično, a što je rezultat postklasične, tj. predjustinijanske te justinijanske obradbe dotičnih tekstova. Dvadesetostoljetna interpolacionistika, počevši od von Beselera u dvadesetim godinama, pa sve do Wolfa i Zilletija u ranim šesdesetima, bila je poprilično radikalna u traženju interpolacija u navedenim Ulpijanovim fragmentima, niječući autentičnost i klasičnost svakoj, pa i najneznatnijoj naznaci šireg teorijskog koncepta, poglavito onog u kojem bi do izraza dolazilo načelo volje stranaka. Kako je duhovito primijećeno u jednom recentnom radu, “die Textkritik hat kaum ein gutes Haar an dieser Textpartie gelassen”.⁸ Tako su kao postklasični (“bizantski”) umeci iz tekstova sustavno eliminirani svi dijelovi koji *explicite* dogmatski uobličuju *consensus*, odnosno *error* – teorijske koncepte u kojima načelo volje dolazi do svojeg potpunog izraza.⁹ No budući da je spoznaja o tome kako je načelo volje počelo prodirati u rimsko pravo već u pretklasičnom razdoblju pod grčkim utjecajem postala *locus communis* suvremene romanistike,

⁷ D.18,1,14: “Što reći ako su obje stranke u zabludi glede materije (*materia*) i kvaliteta (*qualitas*)? Na primjer, ako bih ja držao da prodajem, a ti da kupuješ zlato, dok je ono zapravo mjed? Ili, na primjer, da sunasljednici jednomu od sebe za traženu cijenu prodaju narukvicu za koju je rečeno da je zlatna, a iznašlo se da je većim dijelom od mjedi? Prodaja stoji stoga što je narukvica imala u sebi nešto zlata. Jer ako je prodana zlatna slitina, makar je ja i držao čistim zlatom, prodaja je valjana. No ako je mjed prodana umjesto zlata, onda je prodaja nevaljana”.

⁸ Schermaier, *op. cit.* u bilj. 4, str. 112.

⁹ Tako bi npr. prema von Beselera izvorni Ulpijanov tekst uvršten u D. 18,1,9,2 glasio otprilike ovako: *Inde quaeritur, si acetum pro vino veneat, vel aes pro auro, an emptio et venditio sit. Marcellus scripsit libro sexto digestorum emptionem esse et venditionem. ego nullam esse venditionem puto, quia aliud pro alio venisse videtur*; vidi G. von Beseler, *Error in materia*, 1920., I Byzantisch-neuegriechische Jahrbücher, str. 344 i sl.; *Miscellanea critica*, 1925., 45, Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte, romanistische Abteilung (dalje u tekstu: ZSS /RA/), str. 213 i sl., osobito str. 222. Četrdesetak godina poslije isti je tekst jednako radikalno “pročistio” od navodnih postklasičnih *emblemata* i Ugo Zilleti (*La dottrina dell'errore nella storia del diritto romano*, Milano, 1961., str. 80 i sl.). Jednako je radikalnan s određenim varijacijama i Wolf, *op. cit.* u bilj. 2, str. 116 i sl.

apsurdnim se čini negirati utjecaj i daljnje širenje tog načela u klasičnom pravu. “Was für republikanische Zeit galt, trifft im allgemeinen auch noch für die Klassiker zu”.¹⁰ Na temelju utvrđenja ranog utjecaja tog načela gubi se i glavni temelj interpolacionističke podjele rimskih pravnikâ na “klasične praktičare” i “postklasične (bizantske) teoretičare”, pri čemu je klasično pravo često bilo pogrešno predočavano kao neka vrsta pravnog puritanizma, svjesno hermetički zatvorenog za vanjske, prije svega grčke utjecaje (filozofija, retorika, gramatika) te time i šire teorijske koncepte.¹¹ Osim toga, interpolacionistička se metoda vrlo često zlorabljivala za usklađivanje vrela s vlastitim povijesnopravnim hipotezama. Iz svih navedenih razloga dotična se metoda smatra u današnjoj romanistici načelno prevladanom. Ako i postoji potreba za njezinom uporabom u određenom slučaju, kritika teksta danas se teži ograničiti na formalno-jezičnu dimenziju bez upuštanja u sadržajne procjene i preinake teksta.¹² Sve u svemu, može se reći da su današnja romanistička tekstualnokritička pregnuća prije svega usmjerena na čuvanje, odnosno konzervaciju teksta. Sezona lova na interpolacije (*Interpolationenjagd*) čini se definitivno zatvorenom.

U skladu s rečenim, i navedeni Ulpijanovi fragmenti koji se odnose na *error in substantia/materia* te *error in qualitate* smatraju se danas najvećim dijelom autentičnima. Na neznatan utjecaj kompilatora upućuju određeni jezični nedostaci u tekstu te evidentna mjestimična skraćivanja. No intervencije kompilatora ne čine nam se toliko značajnima da bi na ovom mjestu zahtijevale svestranu analizu.¹³ U svakom slučaju, sve bitne elemente tekstova možemo bez dvojbe pripisati Ulpijanu, potpuno potvrđujući klasičnost svih bitnih dogmatskih koncepcija navedenih fragmenata.

¹⁰ Wieacker, *Über das Verhältnis der römischen Fachjurisprudenz zur griechisch-hellenistischen Theorie*, (1969) 20 IURA, str. 476 .

¹¹ Behrends, *Die Spezifikationlehre, ihre Gegner und die media sententia in der Geschichte der römischen Jurisprudenz*, ZSS (RA), 112, 1995., str. 202 i sl., str. 238; Schermaier, *op. cit.* u bilj. 4, str. 36.

¹² O interpolacionističkoj metodi u suvremenoj romanistici i njezinim duhovno-povijesnim korijenima v. Behrends, *Das Werk Otto Lenels und die Kontinuität der romanistischen Fragestellungen, Zugleich ein Beitrag zur grundsätzlichen Überwindung der interpolationistischen Methode*, 1991., 19 Index. Quaderni camerti di studi romanistici, str. 170 i sl.; cf. i Kaser, *Zur Glaubwürdigkeit der römischen Rechtsquellen: Über die Grenzen der Interpolationenkritik*, u: *La critica del testo*, Atti del II Congresso intern. della Società ital. di storia del diritto, 1967., I, 1971., 291; Schermaier, *op. cit.* u bilj. 4, str. 112 i sl.

¹³ Za recentnu detaljnu tekstualnu kritiku s kratkom poviješću pokušaja otkrivanja interpolacija vidi Schermaier, *op. cit.* u bilj. 4, str. 112 – 123.

3. UVODNA ANALIZA ULPIJANOVIH TEKSTOVA

U iznesenim Ulpijanovim fragmentima dano je mnoštvo slučajeva kupoprodaje uslijed zablude: prodan je ocat umjesto vina, mjed umjesto zlata, olovo ili nešto drugo nalik srebru umjesto srebra, djevica umjesto žene, žena umjesto muškog roba, narukvica od zlatne slitine umjesto one od čistog zlata. Glede tih slučajeva spomenute su različite vrste zabluda: *error in corpore*, *error in substantia*, *error in materia*, *error in qualitate*, *error in sexu*. Središnji je izgleda problem svih triju fragmenata koja od ovih vrsta zabluda čini kupoprodaju nevaljanom, koja pak ne. Čini se da ključni kriterij za odgovor na to pitanje nalazimo na kraju D. 18,1,9,2 u sintagmi: *aliud pro alio venisse videtur*. Kada prodana stvar (*res quae venit*) nije identična sa stvari za koju se, uslijed zablude, mislilo da treba biti prodana (*res quae veneat*), kupoprodaja nije valjana. Jedna stvar je dakle prodana umjesto druge (*aliud pro alio*). No koja vrsta zablude utječe da stvar koja se prodala nije identična sa stvari koja se trebala prodati? Drugim riječima, kakva zabluda mora biti da bi predodžba stvari bila, pravno gledano, neistovjetna sa stvarnošću te time kupoprodaja nevaljana?

Glede *error in corpore* ne postoji nikakva dvojba. U slučaju zablude o predmetu (*corpus*) kupoprodaje potpuno je bjelodano da je jedna stvar prodana umjesto druge, npr. zemljište A umjesto zemljišta B.¹⁴ No što je s *error in substantia*? *Si in ipso corpore non erratur, sed in substantia error sit, an emptio et venditio sit?* Nastaje li kupoprodaja ako su se stranke složile oko predmeta kupoprodaje (*corpus*), ali postoji zabluda glede supstancije predmeta kupoprodaje? Što ako je ocat prodan umjesto vina, mjed umjesto zlata ili olovo umjesto srebra? Je li i u tom slučaju prodana jedna stvar umjesto druge? *Responsa prudentium* se o ovom pitanju izgleda razilaze. Osim neusklađene uporabe nazivlja (*error in substantia/error in materia*) koje ćemo trenutačno smatrati istoznačnim¹⁵, fragment nam otkriva temeljnu razliku u mišljenjima Ulpija Marcela i Domicija Ulpijana glede tog problema. Marcel, visokoklasik iz druge polovice 2. st. poslije Krista smatrao je da je

¹⁴ O *error in corpore* vidi Petrak, *Error u rimskom klasičnom pravu*, u: Radovičić – Apostolova-Maršavelski – Jaramaz-Reskušić – Petrak (ur.), *Hrestomatija rimskog prava*, Pravni fakultet, Zagreb, 1998., pod toč. 3.2.3., s uputama na daljnju literaturu.

¹⁵ U okvirima početne, uvodne raščlambe tretirat ćemo pojmove *substantia* i *materia* kao istoznačnice jer se na prvo čitanje uistinu čini da se sintagme “in substantia error sit” te “in materia sit erratum” odnose na istovrsne činjenične situacije. Pitanje o tome imenuju li zapravo ovi različiti nazivi dvije različite vrste zabluda kao što su pokušali dokazati neki autori ili između tih dvaju pojmova u ovom fragmentu nema nikakve semantičke razlike, bit će iscrpno tematizirano nešto kasnije; vidi *infra* pod toč. 5.2.

kupoprodaja valjana ako su se stranke sporazumjele oko predmeta kupoprodaje, premda postoji zabluda glede njegove materije (*emptionem esse et venditionem, quia in corpus consensus est, etsi in materia sit erratum*). No, kasnoklasik Ulpijan, otprilike pola stoljeća mlađi od Marcela, nije se složio s njegovim mišljenjem. U slučaju zablude glede supstancije/materije kupoprodajnog predmeta ugovor ne nastaje. Time je Ulpijan izjednačio pravne učinke *error in substantia/materia* s onima koji proističu iz *error in corpore*. Kod obiju vrsta zablude prodana je jedna stvar umjesto druge, *aliud pro alio venisse videtur*.

Iste pravne učinke što se tiče valjanosti kupoprodajnog ugovora ima i zabluda glede spola roba koji je predmet kupoprodaje. No je li *error in sexu* specifičan slučaj *error in corpore* ili pak *error in substantia/materia*, taj problem razmotrit ćemo nešto kasnije.¹⁶

No osim navedenih vrsta zablude, imamo i slučajeve zablude koji ne utječu na valjanost kupoprodajnog ugovora. Tako, na primjer kada je uslijed zablude narukvica od zlatne slitine (*viriola inaurata*) kupljena ili prodana umjesto narukvice od čistog zlata (*viriola aurea*)¹⁷, ipak postoji istovjetnost između *res quae veneat* i *res quae venit*, a time i valjanost kupoprodaje. No zašto se smatra da postoji istovjetnost i što ovaj slučaj razlikuje od *error in substantia/materia*? Istovjetnost postoji zato što narukvica od zlatne slitine ipak u sebi ima nešto zlata (*quia auri aliquid habuit*), što drugim riječima znači da su se stranke, za razliku od slučaja *error in substantia/materia*, u pravno relevantnoj mjeri sporazumjele oko supstancije/materije predmeta kupoprodaje. Dakle, premda je zlato slabije kvalitete no što je ugovoreno (*magna ex parte aenea*), kupoprodaja će biti valjana jer predmet ni sam po sebi (*corpus*), a niti glede svoje supstancije/materije nije nešto drugo (*aliud*). Stoga, dakle, nemamo slučaj *error in substantia/materia* koji nužno dovodi do neistovjetnosti stvari. Naprotiv, postoji puka zabluda o kvaliteti (*qualitas*) predmeta kupoprodaje koja ni u kojem slučaju ne utječe na valjanost kupoprodajnog ugovora. Ta vrsta zablude nazvana je na temelju nazivlja u vrelima *error in qualitate*.

Istovrsnu rješidbu nalazimo i u slučaju kada je uslijed zablude prodana žena (*mulier*) umjesto djevice (*virgo*).¹⁸ Kupoprodaja je valjana jer ne postoji zabluda o spolu (*in sexu enim non est erratum*), već samo o djevičanstvu žene (tzv. *error in virginitate*). No djevičanstvo žene je samo jedan njezin *qualitas* koji međutim ne utječe na identitet žene. Stoga zabludu o djevičanstvu možemo smatrati jednim pojavnim oblikom *error in qualitate*.

¹⁶ Vidi *infra* pod toč. 5.2., bilj. 94.

¹⁷ D. 18,1,14.

¹⁸ D. 18,1,11,1.

Time smo uvodno raščlanili navedena tri Ulpijanova fragmenta s ciljem razgraničenja slučajeva zablude koji utječu na valjanost kupoprodajnog ugovora (*error in substantia/materia*) od onih naizgled sličnih slučajeva koji međutim ne dovode do takvih posljedica (*error in qualitate*). No s druge strane puko formalnog razgraničenja ostaje pitanje zbog čega je kupoprodajni ugovor uslijed *error in substantia/materia* nevaljan. Jedinstvenog odgovora na to pitanje u modernoj romanistici dakako nema. Taj odgovor prije svega ovisi o općenitom tumačenju naravi zablude te njezina djelovanja u rimskom klasičnom ugovornom pravu.¹⁹ Stoga je potrebno analizirati *error in substantia/materia* u svjetlu dvadesetostoljetnih romanističkih teorija o pravnoj naravi zablude.

4. TEORIJE O PRAVNOJ NARAVI ZABLUDE I *ERROR IN SUBSTANTIA*

U rimskom klasičnom ugovornom pravu do nevaljanosti ugovora uslijed zablude dolazilo je samo u slučajevima kad se zabluda odnosila na neki određeni *essentiale negotii*, bitni sastojak ugovora.²⁰ Stoga je, prije no što se prijeđe na pitanje zbog čega je ugovor uslijed *error in substantia/materia* nevaljan, nužno prejudicijalno razjasniti na koji je način ta vrsta zablude jedna zabluda glede određenog *essentiale negotii*.

Kao što je općepoznato, kod kupoprodajnog ugovora *essentialia negotii* su stvar (*res*) i cijena (*pretium*). Na prvi pogled postavlja se pitanje kakve veze ima *substantia/materia* s ovim bitnim sastojcima ugovora. No u uvodnoj raščlambi fragmenata na to je pitanje zapravo već odgovoreno. Vidjeli smo da je u slučaju *error in substantia/materia* jedan predmet prodan umjesto drugog, "aliud pro alio venisse videtur". O supstanciji/materiji predmeta dakle ovisi hoće li predmet biti nešto drugo (*aliud*) ili neće. Stoga, ako uslijed zablude postoji takva predodžba o supstanciji/materiji predmeta koja nije u skladu sa stvarnošću, tada je zbog te zablude i sam predočeni predmet neistovjetan stvarno prodanom. *Substantia/materia* je dakle mjerilo istovjetnosti, identiteta predmeta. Iz toga proizlazi da je zabluda glede supstancije/materije zapravo zabluda o samom identitetu predmeta kupoprodaje, dakle zabluda o jednom *essentiale negotii*. Kao zabluda o *essentiale negotii* ona razumljivo rezultira nevaljanošću kupoprodajnog ugovora. Izvjesno je dakle za *error in substantia/materia* da uzrokuje nevaljanost jer je riječ o zablud-

¹⁹ O navedenoj problematici vidi detaljnije Petrak, *Pravna narav zablude u rimskom i hrvatskom ugovornom pravu*, Zbornik Pravnog fakulteta u Zagrebu, 48, 1998., str. 577 i sl.

²⁰ V. detaljnije Petrak, *op. cit.* u bilj. 14, pod toč. 3.2.

di glede jednog bitnog sastojka pravnog posla, no ostaje međutim pitanje zbog čega uslijed te vrste zablude dolazi do takvih pravnih posljedica. Do odgovora na to pitanje moguće je doći samo kritičkim preispitivanjem shvaćanja *error in substantia/materia* u okviru različitih teorija o pravnoj naravi zablude u klasičnom rimskom obveznom pravu.

4.1. Teorija volje i *error in substantia/materia*

Kao što smo već detaljnije analizirali na drugom mjestu, teorija volje (*Willens-theorie*) je i nakon što je rimsko pravo prestalo biti pozitivno pravo nastavila tumačiti pravnu narav zablude u rimskom klasičnom ugovornom pravu sasvim na tragu pandektističkih koncepcija, određujući zabludu (*error*) kao nesvjestan nesklad između volje i očitovanja.²¹

Prema toj koncepciji ugovor je uslijed *error in substantia/materia* nevaljan zbog toga što je određena ugovorna strana, imajući pogrešnu predodžbu o supstanciji/materiji predmeta kupoprodaje, očitovala ono što zapravo nije htjela. Npr. da parafraziramo slučaj iz D.18,1,14: osoba je kupila narukvicu imajući predodžbu da je ona od zlata (*viriola aurea*), no ispostavilo se da je ona od pozlaćene mjedi (*viriola aenea*). Njezina prava volja usmjerena je na zlatnu narukvicu, dok je njezino očitovanje, uslijed zablude o supstanciji/materiji, usmjereno na narukvicu od pozlaćene mjedi. Ugovor je nevaljan, preciznije ništetan, zbog nesvjesnog nesklada volje i očitovanja glede supstancije/materije predmeta kupoprodaje.²²

Sve bitne elemente učenja teorije volje glede te vrste zablude nalazimo već kod Savignyja. S jedne strane, kao što je već napomenuto, od Savignyja potječe razdvoj pravnog posla na volju (*Wille*) i očitovanje volje (*Willenserklärung*)²³, čime je bilo moguće dogmatski uobličiti zabludu kao nesvjestan nesklad između volje i očitovanja. S druge strane pak, Savigny je interpretirao, na tragu *Glossa ordinaria*, *error in substantia/materia* kao zabludu o bitnom svojstvu (*die wesentliche Eigenschaft*) stvari.²⁴ Na temelju ovih učenja i njemačka je romanistika prve

²¹ O teoriji volje (*Willenstheorie*) vidi detaljnije Petrak, *op. cit.* u bilj. 19, pod toč. 2.1.

²² Mogućnost nesvjesnog nesklada između volje i očitovanja se naravno ne ograničava samo na jednu stranu. Moguća je i dvostrana te zajednička zabluda ugovaratelja.

²³ Savigny, *System des heutigen römischen Rechts*, Berlin, 1840., Bd. III, str. 98 i sl. (par. 114).

²⁴ Savigny navodi da ova zabluda postoji ako bi stvar uslijed određenog pogrešno pretpostavljenog svojstva (*die irrig vorausgesetzte Eigenschaft*), prema prometnim shvaćanjima, pripadala drugoj vrsti stvari (*die andere Art von Sachen*) od one kojoj stvarno pripada; vidi Savigny, *op. cit.* u bilj. 23, Bd. III, str. 283; o navedenoj Savignyjevoj koncepciji

polovice dvadesetog stoljeća gotovo samorazumljivo shvaćala *error in substantia/materia* kao nesvjestan nesklad između volje i očitovanja glede bitnih svojstava predmeta (*Irrtum über die wesentlichen Eigenschaften*).²⁵

To učenje teorije volje slijedila je i hrvatska romanistika, definirajući zabludu sasvim na pandektističkom tragu kao nesvjesni nesklad između volje i očitovanja.²⁶ No nije preuzeto i savinjijansko poimanje *error in substantia/materia* kao zablude o bitnim svojstvima predmeta. Hrvatski romanisti glede ovog pitanja doslovnije slijede slovo vrela. Tako npr. Eisner shvaća pojmove *substantia/materia* kao “tvar..., iz koje je određena stvar sastavljena”²⁷. Isto tako tumače ove pojmove i Horvat te Boras – Margetić, govoreći o zabludi o stvari iz koje je stvar sastavljena.²⁸ Romac je u terminologiji ponešto nedosljedniji. Tako u samo nekoliko redaka teksta upotrebljava nekoliko različitih sintagmi: ponajprije se spominje “zabluda o materiji od koje je stvar napravljena”, a zatim “zabluda o supstanciji stvari”, bez navođenja mogućih hrvatskih istoznačnica tih termina. Na koncu se govori i o “unutarnjim svojstvima stvari”, što bi moglo navesti na pomisao da se Romac ipak na neki način priklanja pandektističkim poimanjima. No to nije sve. U *Rječniku rimskog prava* Romac navodi da je *error in substantia* zabluda o suštini ili materiji. Nakon svih ovih mnogoznačnosti u nazivlju doista je teško zaključiti na što se, prema ovom poznom sljedbeniku teorije volje, navedena vrsta zablude doista treba odnositi.²⁹

Teorija volje suvereno je dominirala u prvoj polovici dvadesetog stoljeća. No kao što je već istaknuto, izgubila je uvjerljivost, pa i glede *slučaja error in substantia/materia*, nakon što je ustanovljeno da Rimljani zapravo nisu poznavali strogi dogmatski razdvoj pravnog posla na volju i njezino očitovanje: *Die Römer beurteilen*

vidi detaljnije Petrak, *Razvoj pojma substantia u okviru instituta zablude*, Vladavina prava, 2, 1998., pod toč. 6.2.

²⁵ Vidi npr. Rabel, *Grundzüge des römischen Privatrechts*, München – Leipzig – Berlin, 1915., (reprint Basel, 1955.), str. 168 i sl.; Jörs – Kunkel – Wenger, *Römisches Recht*, Berlin, 1935., str. 108 i sl.

²⁶ Eisner, Horvat, *Rimsko pravo*, Zagreb, 1948., str. 330; Horvat, *Rimsko pravo*, Zagreb, 1977., str. 194; Romac, *Rimsko pravo*, Zagreb, 1994., str. 230; Boras, Margetić, *Rimsko pravo*, Zagreb, 1986., str. 94.

²⁷ Eisner, Horvat, *op. cit.* u bilj. 26, str. 332

²⁸ Horvat, *op. cit.* u bilj. 26, str. 195; Boras, Margetić, *op. cit.* u bilj. 26, str. 95.

²⁹ Za sve navode vidi Romac, *op. cit.* u bilj. 26, str. 231; Romac, *Rječnik rimskog prava*, Zagreb, 1989., str. 114. Na jednaku, posebno neobjašnjenu raznolikost u nazivlju nailazimo i u Romčevu prijevodu D.18,1,9,2 u njegovoj hrestomatiji vrela *Izvori rimskog prava* (str. 305). Tako se pojmovi *substantia/materia* u navedenom fragmentu prevode sa suština, tvar, materija i bit.

*ihre Rechtsgeschäfte als eine Einheit; die Zerlegung im Wille und Erklärung...ist ihnen fremd*³⁰. Time je naravno otpalo i tumačenje da je ugovor uslijed utvrđeno zablude nevaljan, odnosno ništetan, zbog nesvjesnog nesklada između volje i očitovanja glede supstancije/materije predmeta. Na taj način otvoreni su novi putovi u tumačenju pravne naravi zablude, a *error in substantia/materia* bio je dakako jedan od središnjih problemskih žarišta u raspravama sučeljenih teorija.

4.2. Teorija nesporazuma i *error in substantia/materia*

Nakon napuštanja pandektističkih tumačenja pravne naravi zablude prva teorija koja je sustavno odgovorila na pitanje zbog čega je ugovor uslijed zablude nevaljan je teorija nesporazuma (*Dissenstheorie*). Bivajući u potpunosti vjerna vrelima, teorija nesporazuma tumačila je zabludu u klasičnom pravu kao protivnost konsenzu (*consensus*), sporazumu volja (ne očitovanja!) ugovornih strana. Uslijed zablude o *essentialia negotii* ne dolazi do sporazuma, već nastaje nesporazum (*dissensus*). Ugovor je u slučaju zablude nevaljan, to jest uopće ne nastaje, jednostavno zbog toga što se stranke zapravo nisu sporazumjele (*dissentire*) o njegovim bitnim sastojcima.³¹

Istu vjernost vrelima pokazala je teorija nesporazuma i u tumačenju *error in substantia/materia*. Prema toj teoriji, da bi kupoprodajni ugovor nastao, osim sporazuma o predmetu (*corpus*), potreban je u određenim slučajevima i sporazum volja stranaka glede supstancije/materije predmeta. To je lako zaključivo *a contrario* iz stilizacije D. 18,1,9,2: "... si in ipso corpore non erratur, sed in substantia error sit,...an emptio et venditio sit(?)...nullam esse venditionem...". Ako pak postoji zabluda glede supstancije/materije, svejedno čija i kakva³², nema spora-

³⁰ Kaser, *Römisches Privatrecht, Ein Studienbuch*, München, 1974., str. 47. Inače ideju o rimskom pravnom poslu kao jedinstvenom aktu prvi je iznio već 1934. Dulceit u svojem djelu *Erblasserwille und Erwerbswille bei Antretung d. Erbschaft*, 124 i sl. (cit. prema Wieacker, *Irrtum, Dissens oder gegenstandlose Leistungbestimmung?*, u: *Mélanges Meylan I*, Laussane, 1963., str. 386.); usporedi i Petrak, *op. cit.* u bilj. 19, pod toč. 2.1. Na temelju navedenih činjenica postaje razvidno u kojoj je mjeri obrada ovog problema u udžbenicima hrvatskih romanista, navlastito onih nastalih u 80-ima (Boras – Margetić, Romac), ignorirala novije spoznaje suvremene romanistike.

³¹ O teoriji nesporazuma (*Dissenstheorie*) vidi detaljnije Petrak, *op. cit.* u bilj. 19, pod toč. 2.2., gdje je analizirana i razlika između rimskog i suvremenog civilističkog pojma nesporazuma (*dissensus*).

³² "Ob sich nur eine Partei irrt oder beide ist unerheblich."; cit. Kaser, *Das Römische Privatrecht, 1. Abschnitt: Das altrömische, das vorklassische und klassische Recht*, Handbuch der Altertumswissenschaft 10,3,3,1, 2. Aufl., München, 1971., str. 238.

zuma volja, a time ni ugovora. Situacija je izjednačena s onom kod *error in corpore*.³³ Nije postignut *consensus ad idem* (preciznije: *ad eandem substantiam/materiam*) i jedna stvar je prodana umjesto druge, *aliud pro alio venisse videtur: acetum pro vino, aes pro auro, plumbum pro argento*. Ugovor je dakle uslijed *error in substantia/materia* nevaljan, odnosno uopće ne nastaje, jer ova vrsta zablude izravno isključuje sporazum volja ugovornih strana (*consensus*) kao temelj nastanka ugovora.³⁴

Tumačenje *error in substantia/materia* u ključu teorije nesporazuma današnje je prevladavajuće dogmatsko opredjeljenje te ga slijede gotovo svi od pandektističkih interpretacija zablude oslobođeni udžbenici rimskog prava.³⁵

No kako predstavnici teorije nesporazuma shvaćaju pojmove *substantia/materia*? Kaser govori o bitnim svojstvima ugovornog predmeta (*die wesentlichen Eigenschaften des Vertragsgegenstand*)³⁶, pojašnjavajući na drugom mjestu da je riječ o svojstvima koja određuju bit predmeta.³⁷ Gotovo istovjetno poimanje ima i Werner Flume shvaćajući ove pojmove kao "...die das Wesen der Kaufsache ausmachenden Eigenschaften..."³⁸. Fritz Schulz tumači pak ovu zabludu kao "*error about a vital quality of the thing sold*"³⁹. Isto mišljenje dijele i Hausmaniger i Selb ("*...fehlende Übereinstimmung über wesentliche Eigenschaften der Ware*") te talijanski romanisti Arango-Ruiz ("*...disaccordo su taluno delle sue caratteristiche essenziali*") i Guarino ("*... l'errore sulle qualità essenziali dell'oggetto*")⁴⁰. Nešto višeznačnije, ali u biti vrlo slično, razlaže ove pojmove u svojoj ranijoj fazi i Okko Behrends⁴¹. Najprije govoreći o *substantia/materia* kao o "*die wesentliche Beschaffe-*

³³ Usporedi *supra* pod toč. 3.

³⁴ Vidi npr. Kaser, *op. cit.* u bilj. 32, str. 237; Schulz, *Classical Roman Law*, Oxford, 1951., str. 528 i sl.

³⁵ Vidi npr. Kaser, *op. cit.* u bilj. 30, str. 47; Arangio-Ruiz, *Istituzioni di diritto romano*, Napoli, 1985., str. 102; Hausmaniger, Selb, *Römisches Privatrecht*, Wien – Köln, 1981., str. 289; Guarino, *Diritto privato romano*, Napoli, 1988., str. 361; Schmidlin, *Cannata, Droit privé romain*, II, Lausanne, 1987., str. 106.

³⁶ Kaser, *op. cit.* u bilj. 30, str. 47.

³⁷ "...wenn der Sache Eigenschaften fehlen, die ihr Wesen bestimmen..." (Kaser, *op. cit.* u bilj. 32, str. 238).

³⁸ Flume, *Irrtum und Rechtsgeschäft im römischen Recht*, u: Festschrift Fritz Schulz I, Weimar, 1951., str. 249 i sl.

³⁹ Schulz, *op. cit.* u bilj. 34, str. 529

⁴⁰ Hausmaniger, Selb, *op. cit.* u bilj. 35, str. 289; Arangio-Ruiz, *op. cit.* u bilj. 35, str. 102; Guarino, *op. cit.* u bilj. 35, str. 361.

⁴¹ Behrends, *Institutionelles und prinzipielles Denken im römischen Privatrecht*, ZSS (RA), 95, 1978., str. 205 – 209. U kasnijoj fazi ovaj autor prešao je na pozicije moderirane teorije nesporazuma te ćemo njegova novija shvaćanja izložiti prilikom tematiziranja ove teorije, vidi *infra* pod toč. 4.4.

nheit des Kaufgegenstandes”, on sintagmu “wesentliche Beschaffenheit” koristi očito sinonimno s nešto dalje navedenom “wesentliche Eigenschaft”⁴². Nadalje, Behrends razlikuje “primäre Beschaffenheit (substantia, materia)” i “sekundäre Beschaffenheit (qualitas)”, primarno i sekundarno svojstvo stvari, napominjući da su one dogmatski temelj danas važećih kategorija “wesentliche und unwesentliche Eigenschaftsirrthum”.⁴³

Kako je razvidno iz navedenoga, i *Dissensstheorie* je u pokušaju razjašnjenja pojmova *substantia/materia* uglavnom slijedila tradicionalna poimanja o supstanciji/materiji kao bitnom svojstvu predmeta.

Međutim, teorija nesporazuma nije bila jedini teorijski pokušaj razjašnjenja pravne naravi zablude u klasičnom rimskom ugovornom pravu nakon emancipacije od pandektističkih teza. Istu pretenziju imale su i dogmatske težnje ujedinjene pod imenom teorija identifikacije (*Identifikationstheorie*), pruživši drukčiji odgovor na pitanje zbog čega je ugovor uslijed zablude nevaljan.

4.3. Teorija identifikacije i *error in substantia/materia*

Prema sljedbenicima teorije identifikacije, kako smo detaljnije analizirali u jednom prijašnjem radu, koncepcija nesporazuma (*dissensus*) nastala je tek prilikom postklasične obradbe Ulpijanova djela. Prema ovoj teoriji, u klasičnom pravu ugovor je ništetan jer određeni bitni sastojak ugovora (*essentiale negotii*) nije njime jednoznačno i objektivno identificiran.⁴⁴ Time je težište tumačenja pomaknuto sa subjektivne strane (*consensus*) na objektivnu (tekst ugovora), a sve što je u izvorima upućivalo na subjektivne koncepcije otklonjeno je kao postklasična interpolacija.⁴⁵ Što se tiče *error in substantia/materia* pak, teorija identifikacije i na ovom je području dala nadasve originalna i zanimljiva tumačenja. Budući da je najrazrađeniju interpretaciju ove vrste zablude od predstavnika teorije identifikacije pružio J. G. Wolf, u nastavku ćemo uglavnom iznijeti njegova shvaćanja, uz kratak kritički osvrt.

⁴² Behrends, *op. cit.* u bilj. 41, str. 206, osobito bilj. 45. Imenica *die Beschaffenheit* doista bi se u jednom smislu mogla prevesti jednako kao i *die Eigenschaft* sa “svojstvo, osobina”, no moguće ju je i drukčije shvatiti kao “sastav, struktura”. U tom smislu neki autori strogo razlikuju ta dva pojma (npr. Schermaier, *op. cit.* u bilj. 4, str. 135). Na to pitanje još ćemo se vratiti u radu.

⁴³ Behrends, *op. cit.* u bilj. 41, str. 206, bilj. 45.

⁴⁴ O teoriji identifikacije (*Identifikationstheorie*) vidi detaljnije Petrak, *op. cit.* u bilj. 19, pod toč. 2.3.

⁴⁵ O uzrocima i povijesnopravnoj opravdanosti takvog postupka vidi Petrak, *op. cit.* u bilj. 19, *loc. cit.*

Prema Wolfu bi Ulpijanov tekst uvršten u D.18,1,9,2, kada bi iz njega odstranili sve postklasične umetke, glasio otprilike ovako: *Inde queritur, si acetum pro vino veneat, aes pro auro, an emptio et venditio sit. Ego, quia aliud pro alio venisse videtur, nullam esse venditionem puto.*⁴⁶

Međutim što bi onda prema Wolfu bio *error in substantia/materia* u klasičnom pravu? Prema teoriji identifikacije, da bi kupoprodaja bila valjana, potrebno je ugovorom jednoznačno i objektivno identificirati cijenu (*pretium*) i predmet (*res*) kao *essentialia negotii*. No što zapravo prema toj teoriji znači identificirati predmet? Znači nedvojbeno ustanoviti njegov oblik, *species*, odnosno *corpus*, prema kojem ujedno taj predmet pripada određenoj vrsti predmeta. *Corpus*, stoga, prema toj teoriji, nije predmet u svojoj cijelosti sastavljen od dvojedinstva oblika (*species, forma*) i tvari (*materia*), već se upotrebljuje samo kao oznaka za oblikovnu sastavnicu određenog predmeta, dakle, istoznačno s izrazima *species*, odnosno *forma*. Za valjanost je ugovora stoga dostatno već samo objektivno ugovorno određenje oblika (*corpus*) predmeta kupoprodaje, a možebitno razilaženje glede svih ostalih svojstava predmeta, uključujući i tvar (*materia*) od koje je predmet načinjen, ne utječe na valjanost ugovora.⁴⁷ *Error in corpore* kao zabluda o obliku predmeta uvijek je dakle pravno relevantna. No ako se samo putem oblika identificira predmet, što je onda s *error in substantia/materia* kao zabludi o svojstvima predmeta (*Eigenschaftsirrtum*)? Nije li ona u skladu s rečenim potpuno irelevantna, što bi izravno proturječilo onome što zborne vrela? Wolf je problem riješio na doista osebujan način. Prema njemu, *error in materia* i *error in substantia* uopće nisu istoznačnice, nego označuju različita činjenična stanja.⁴⁸ *Error in materia* uvijek se odnosi na tvarno svojstvo predmeta, koje je međutim irelevantno za njegovu identifikaciju jer je predmet već dostatno određen kroz njegov vanjski oblik (*corpus*). Stoga zabluda o materiji ne utječe na valjanost ugovora. A *error in substantia*? Da bi se shvatilo na što se zapravo ta vrsta zablude odnosi, nužno je, prema Wolfu, razumjeti da se npr. slučajevi u D.18,1,9,2 (*aes pro auro*) ne odnose na oblikovani predmet od zlata ili mjedi, nego je uistinu ugovorena kupoprodaja sirove, neoblikovane tvari, dakle jednog grumena zlata ili mjedi.⁴⁹ Budući da si-

⁴⁶ Wolf, *op. cit.* u bilj. 2, str. 121 i sl.

⁴⁷ Wolf, *op. cit.* u bilj. 2, str. 121 i sl.

⁴⁸ "Error in materia und error in substantia sind keine Synonyma, sondern bezeichnen verschiedene Tatbestände." (Wolf, *op. cit.* u bilj. 2, str. 121).

⁴⁹ Wolf kaže: "ein Stück Erz wird für ein Stück Gold verkauft" (*op. cit.* u bilj. 2, str. 117); Wolf ovdje pristaje uz Hägerströma (*Der römische Obligationbegriff*, Uppsala, 1927., str. 247) koji je prvi razlikovao slučajeve zablude glede oblikovanih predmeta od onih gdje je riječ o sirovim neoblikovanim tvarima.

rove, neoblikovane tvari nemaju naravno svoj predmetni oblik (*corpus*), postavlja se pitanje na čemu će ovdje počivati identifikacija objekta kupoprodaje, što će razlikovati jednu vrstu tvari od druge. U ovom slučaju sirove neoblikovane tvari razlikovat će se glede vrste po svojoj supstanciji (*substantia*). Supstancija je ovdje mišljena kao bitna kakvoća tvari (“*wesentliche Qualität der Materie*”⁵⁰), odnosno štosťvo ili bit tvari (“*das Sosein eines Stoffes*”)⁵¹. Ona je kod sirovih, neoblikovanih tvari mjerilo identifikacije objekta kupoprodaje, odnosno njegove pripadnosti određenoj vrsti, na isti način kao oblik (*corpus, species*) kod oblikovanih predmeta.⁵² Prema teoriji identifikacije, stoga, *error in substantia* moguć je samo kod kupoprodaje sirovih, neoblikovanih objekata, a *error in corpore* kod oblikovanih predmeta.

U skladu s rečenim, *error in substantia* uzrokuje nevaljanost kupoprodaje zbog toga što bitna kakvoća ili bit sirove, neoblikovane tvari nije jednoznačno i dostatno precizno određena ugovorom. Princip je isti kao kod *error in corpore*. Zbog manjkave identifikacije supstancije zapravo nema predmeta (*res*) kupoprodaje: *nec emptio nec venditio sine re quae veneat potest intellegi*⁵³!

Na temelju navedenih premisa Wolf je došao do zaključka da između izvorne Marcelove i Ulpijanove rješidbe zapravo nije moglo biti nikakve razlike. Marcel je naime tematizirao *error in materia* koja ni u kojem slučaju ne djeluje na valjanost ugovora, dok je Ulpijan uistinu analizirao sasvim drukčije činjenično stanje: *error in substantia*. Zbrku i prividno niveliranje tih dvaju vrsta zablude napravili

⁵⁰ Wolf se ovim određenjem supstancije (*op. cit.* u bilj. 2, str. 123) ponovno oslanja na Hägerströma, *op. cit.* u bilj. 49, str. 127.

⁵¹ Wolf, *op. cit.* u bilj. 2, str. 167.

⁵² Wolf, *op. cit.* u bilj. 2, str. 123; Hägerström, *op. cit.* u bilj. 49, *loc. cit.* Zanimljivo je utvrditi na temelju čega oba autora pojam *substantia* tumače u navedenom značenju bitne kakvoće ili biti. Iako se napominje da na mnogim mjestima u vrelima *substantia* znači isto što i *materia*, dakle tvar nekog predmeta, u opreci spram njegova oblika (*corpus, species*), kod sirovih, neoblikovanih stvari to nije slučaj. Kod njih je supstancija upravo opreka materiji, ono što čini bit materije i time je identificira i razlikuje spram drugih vrsta materija (npr. supstancija ili bit zlatne materije jest njezina “zlatnost”, tj. činjenica da je određene materija baš od zlata, a ne od nekog drugog materijala). Iz navedenih razloga *substantia* je kod neoblikovanih tvari jedino moguće mjerilo identiteta te sasvim odgovara pojmu *corpus* kod oblikovanih. Navedeni autori to tumačenje pojma supstancije podupiru jednom Ulpijanovom rješidbom uvrštenom u D.10,4,9,3, gdje se u kontekstu *actio ad exhibendum* pojam *substantia* koristi u navedenom značenju “biti stvari”: “...sed hoc ibi utique verum est, si dolo malo in aliud corpus res sit translata, veluti si ex scyπο massa facta sit: quamquam enim massam exhibeat, ad exhibendum tenebitur, nam mutata forma prope interemit substantiam rei”.

⁵³ Wolf, *op. cit.* u bilj. 2, str. 167.

su, prema Wolfu, kompilatori koji su zbog nerazumijevanja na pogrešno mjesto umetnuli Marcelov citat.⁵⁴

Spoznaje dobivene teško prohodnom i mjestimično do nerazumljivosti hermetičnom raščlambom D.18,1,9,2, primijenio je Wolf u kombinaciji sa žestokom interpolacijskom kritikom na interpretaciju D.18,1,14. Rezultat njegove interpretacije iznova posvema odudara od dotadašnjih poimanja. Cijeli fragment zapravo je rezultat pogrešnog shvaćanja postklasičnih pravnika, gdje su dvije različite klasične rješidbe (*aes pro auro*, *viriola aurea pro viriola inaurata*) u postklasičnoj obradbi svrstane u sasvim pogrešne kategorije zablude.⁵⁵ Prvi slučaj, u kojem se identično D.18,1,9,2, navodno prodaje sirova, neoblikovana stvar (*aes pro auro*), u klasičnom pravu bio bi *error in substantia*. No njega su, uslijed pogrešnog tumačenja, postklasični pravnici pomiješali s *error in materia*. Drugi pak slučaj, u kojemu je riječ o kupoprodaji oblikovanog predmeta (*viriola aurea pro viriola inaurata*), izvorno je samo mogao predstavljati irelevantni *error in materia*, no postklasičnom “intervencijom” pretvoren je u *error in qualitate*.⁵⁶

Wolfove analize izazvale su u romanističkim krugovima nakon objavljivanja knjige popriličnu polemiku.⁵⁷ Danas je evidentno da su Wolf i ostali predstavnici teorije identifikacije dobrano pretjerali u lovu na interpolacije, često čak i “usklađujući” vrela prema svojim povijesnopravnim hipotezama.⁵⁸ Dvojbeno je prije svega tumačenje da su *error in substantia* i *error in materia* dvije vrste zablude. Ono se temelji, kao što smo vidjeli, na shvaćanju da je Ulpijan u D.18,1,9,2, analizirao slučajeve zablude pri kupoprodaji sirove, neoblikovane tvari (npr. grumen zlata ili bakra) koje treba razlikovati od slučajeva zablude pri kupoprodaji oblikovanog predmeta. No ako se razumno raščlani D.18,1,14, bez interpolacijskih pretjerivanja, vidjet će se da su u njemu uporabljeni isti pojmovi kao u D.18,1,9,2, no s dodatnim preciziranjem koji otkriva njihovo ispravno značenje. Generalna formulacija kupoprodajnog objekta identična u obama fragmentima,

⁵⁴ Wolf, *op. cit.* u bilj. 2, str. 121.

⁵⁵ Wolf, *op. cit.* u bilj. 2, str. 151 i sl.

⁵⁶ Wolf, *op. cit.* u bilj. 2, str. 152.

⁵⁷ Za recenziju Wolfove knjige vidi Kaden, ZSS (RA), 79, 1962., str. 421 i sl.; Flume, Tijdschrift voor Rechtsgeschiedenis, 30, 1962., str. 367 i sl.; Voci, IURA, 14, 1963., str. 234 i sl.; Labruna, Labeo. Rassegna di diritto romano, 8, 1962., str. 130 i sl. Za daljnju polemiku vidi Wieacker, *op. cit.* u bilj. 30, str. 383 i sl.; Mayer-Maly, *Bemerkungen zum Aspekt der Konsensstörung in der Klassischen Irrtumslehre*, u: Mélanges Meylan I, Laussane, 1963, str. 241 i sl.; Wunner, *Contractus, sein Wortgebrauch und Willensgehalt im klassischen römischen Recht*, Köln – Graz, 1964., str. 198, bilj. 17.

⁵⁸ O pitanju interpolacija vidi *supra* pod toč. 2.

aes ili *aurum*, odmah je zatim u D.18,1,14 konkretizirana kao *viriola aenea* ili *aurea*. Razlika između dvaju slučajeva zapravo je samo u stilizaciji. U prvom slučaju (*aes, aurum*) apstraktno je označen bilo koji predmet od zlata ili mjedi, dok drugi slučaj (*viriola aenea* ili *aurea*) predstavlja samo jedan mogući konkretni primjer za prvi slučaj.⁵⁹ Tražiti ovdje dvije principijelno različite kategorije kupoprodajnih objekata čini se stoga doista nategnutim.⁶⁰ No time otpada i temelj razlikovanja između *error in substantia* i *error in materia*, a s njime i gotovo cijela Wolfova interpretacija tog problema. Danas je u romanistici gotovo *opinio communis doctorum* da ta dva naziva označuju istu vrstu zablude.⁶¹

Premda su rezultati teorije identifikacije glede *error in substantia/materia* u današnjoj romanistici uglavnom odbačeni, ponajprije zbog "interpolacionističke neo-harmonistike"⁶², te su, u cjelini gledano, mnogo manje prihvatljiviji od dostignuća teorije nespোরазума, to ujedno ne znači da su bez ikakve vrijednosti za današnju romanistiku. Naime, najnoviji teorijski pokušaji, pa i u problematici *error in substantia/materia*, težili su na određen način usuglasiti te dvije teorije, uklapajući neke postavke teorije identifikacije u šire konceptijske okvire teorije nespоразума. No prije nego što se osvrnemo na suvremena kontinentalnoeuropska pregnuća, što će reći modificiranu teoriju disenza, ukratko ćemo radi potpunosti pregleda izložiti i neka shvaćanja engleskih romanista glede *error in substantia/materia*.

⁵⁹ U tom smislu tumači navedeni fragment još i Savigny, *op. cit.* u bilj. 23, Bd. II, str. 278: "was zuerst *aurum* und *aes* hiess, nachher genauer als *viriola aurea* und *aenea* bezeichnet".

⁶⁰ U istom smislu Schermaier, *op. cit.* u bilj. 4, str. 145.

⁶¹ Vidi npr. Kaser, *op. cit.* u bilj. 32, str. 238, bilj. 22; Zimmermann, *op. cit.* u bilj. 1, str. 592; Schermaier, *op. cit.* u bilj. 4, str. 136 i sl.; Apathy, *Sachgerechtigkeit und Systemdenken am Beispiel der Entwicklung von Sachmängelhaftung und Irrtum beim Kauf im klassischen römischen Recht*, ZSS (RA), 95, 1995., str. 209. Schermaier je lucidno uočio da čak i Hägerström, od kojeg Wolf i preuzima tumačenje o razlici između neoblikovanih i oblikovanih predmeta, zapravo nije na temelju toga proveo razliku između *error in substantia* i *error in materia*. Prema Hägerströmu, ako ga se ispravno shvati, kod neoblikovanih objekata samo tvar (*materia*) određuje bitnu kakvoću (*substantia*) stvari. Iz toga proizlazi da je kod takvih objekata *error in materia* zapravo *error in substantia*, premda *materia* i *substantia* nisu istoznačnice. Stoga je Wolf čini se pogrešno slijedio trag Hägerströma vidjevši u D. 18,1,9,2 dvije vrste zablude (Schermaier, *op. cit.* u bilj. 4, str. 137).

⁶² Ova duhovita formulacija osnovne methodske mane teorije identifikacije potječe od Th. Mayer-Malyja, *op. cit.* u bilj. 57, str. 247.

4.4. Engleska objašnjenja *error in substantia/materia*

U engleskoj romanistici zadnjih četrdesetak godina također nailazimo na nekoliko izvornih pokušaja objašnjenja zbog čega je ugovor uslijed *error in substantia/materia* ništetan. Engleska poimanja te vrste zablude ponekad mogu zazvučati prilično strano kontinentalnim romanistima, prije svega zbog genuinih anglo-američkih pravnih koncepata i naziva uz pomoć kojih se tumače rimska vrela. U skladu s tradicijama anglo-američke pravne misli i pristup njihovih romanista problemima zablude mnogo je kazuističkiji, bez želje za razvijanjem sveobuhvatnih teorija. No zbog toga njihove rezultate ne treba ni u kojem slučaju *a priori* odbaciti, već pokušati spoznati u njima ono vrijedno.

Najprije ćemo se ukratko osvrnuti na objašnjenja P. Steina, nastala krajem pedesetih godina.⁶³ Prema tom autoru slučajevi *error in substantia/materia*, uz još neke druge vrste zablude, zapravo su slučajevi pogrešnog predstavljanja pri ugovaranju (*the misrepresentation*)⁶⁴. Konkretno, prilikom sklapanja određenog kupoprodajnog ugovora prodavatelj je pogrešno predstavio materiju od koje je načinjen kupoprodajni predmet te time doveo kupca u zabludu. Indicij za tvrdnju da kupčeva zabluda ni u kojem slučaju nije spontana, već da je potaknuta prodavateljevim pogrešnim predstavljanjem, Stein iščitava iz formulacije D.18,1,9,2, "aliud pro alio venisse videtur"⁶⁵. No je li to pogrešno predstavljanje prijevarno (*fraudulent*) ili neskrivljeno (*innocent*) ne može se točno razabrati iz teksta. U svakom slučaju, zbog pogrešnog predstavljanja ugovor je ništetan, a kupac može natrag dobiti plaćeno uz pomoć *condictio*⁶⁶.

Drugi autor čija ćemo tumačenja ukratko analizirati jest J. A. C. Thomas.⁶⁷ Prema njemu slučajevi *error in substantia* nastaju prilikom prodaje prema opisu (*sale by description*), u okolnostima kada kupoprodajni predmet nije ugovornim stranama prisutan ili vidljiv.⁶⁸ Prodavatelj opisuje kupoprodajni predmet kupcu

⁶³ Stein, *Fault in the Formation of Contract in Roman Law and Scots Law*, Edinburgh – London, 1958., str. 44 – 52.

⁶⁴ Stein, *op. cit.* u bilj. 63, str. 44.

⁶⁵ Stein, *ibid.*

⁶⁶ Stein, *op. cit.* u bilj. 63, str. 52. Da je *condictio* sredstvo koje proizlazi iz ove situacije, Stein je zaključio na temelju D.18,1,41,1; detaljnije o ovom fragmentu *infra* pod toč. 6.

⁶⁷ Thomas, *Form and Substance in Roman Law, An Inaugural Lecture*, London, 1965.; Thomas, *Error in persona and error in substantia*, u: *La formazione storica del diritto moderno in Europa*, III, Firenze, 1977., str. 1203 i sl.

⁶⁸ Thomas, *Form...., op. cit.* u bilj. 67, str. 19.

te ga kupac kupuje na temelju tog opisa. No ako opis u pravno relevantnoj mjeri odudara od stvarnosti, kupac je doveden u zabludu, npr. o supstanciji/materiji predmeta. Tako je, prema Thomasu, u D.18,1,9,2, s obzirom na to da nema spomena o *degustatio*, zacijelo riječ o prodaji neprisutnog pretpostavljenog vina u spremnicima ili *alla rinfusa* prema opisu. Isto je tako u D.18,1,11 pr. nužno riječ o prodaji prema opisu iz jednostavnog razloga što je kupac slijep te mu predmet nije vidljiv. U skladu s Thomasovim tumačenjem i D.18,1,11,1 je slučaj prodaje prema opisu jer je teško vjerovati (*“difficult to believe”*) da bi kupac inače bio doveden u zabludu glede spola roba.⁶⁹ U svim trima slučajevima posrijedi je zabluda o supstanciji izazvana opisom neprisutnog ili nevidljivog kupoprodajnog predmeta. Zanimljiv je i zaključak zbog čega je ugovor u takvom slučaju ništetan. On je ništetan jer predmet kupoprodaje, onakvim kakvim ga je opisao prodavatelj, zapravo u stvarnosti ne postoji.⁷⁰ Ovim poimanjem Thomas se gotovo sasvim približio učenju kontinentalne *Identifikationstheorie*.

Nadalje, kako engleski autori tumače pojmove *substantia/materia* u kontekstu prava zablude? De Zulueta ih shvaća kao “the material of which the thing sold consists”, tvar od koje se prodana stvar sastoji.⁷¹ Stein neprevedeno upotrebljuje latinski pojam “*materia*”⁷², dok Thomas te termine poima kao “*the constitution of the thing*”, sastav stvari⁷³. Iz ovih nekoliko primjera vidljivo je da engleski romanisti shvaćaju te termine ponešto drukčije od prevladavajuće kontinentalne interpretacije, koja ih tumači kao “bitna svojstva predmeta”.

Da rezimiramo. Navedenim engleskim autorima moglo bi se načelno prigovoriti da svoja objašnjenja *error in substantia/materia* uglavnom temelje na pravnim zamislima i pojmovlju suvremenog anglo-američkog prava, unoseći tako moderne predodžbe *common lawa* u rimska vrela. Povijesnopravna opravdanost takvih metodologijskih ishodišta, naravno, upitna je. No zanimljivost i vrijednost odgovora engleske romanistike na pitanje zbog čega je ugovor uslijed ove vrste zablude nevaljan leži u tome što je ona mnogo manje apstraktnim načinom, držeći se strogo kazuističkog pristupa, došla do gotovo istovjetnih spoznaja kao neka suvremena kontinentalna teorijska pregnuća.

⁶⁹ Thomas, *Form...., op. cit.* u bilj. 67, str. 19, bilj. 69.

⁷⁰ “The subject-matter intended to be bought and sold – as described by the vendor in its absence – does not exist.” (Thomas, *Error...., op. cit.* u bilj. 67, str. 1218).

⁷¹ De Zulueta, *The Roman Law of Sale*, Oxford, 1945., str. 26.

⁷² Stein, *op. cit.* u bilj. 63, str. 44-53.

⁷³ Thomas, *Form...., op. cit.* u bilj. 67, str. 18.

4.5. Modificirana teorija nesporedazuma i *error in substantia/materia*

Modificirana teorija nesporedazuma pokušava uklopiti neke aspekte teorije identifikacije u širi konceptijski okvir teorije nesporedazuma.⁷⁴ Svi nama poznati radovi nastali krajem 20. st. koji su među ostalim tematizirali i *error in substantia/materia* tumačili su tu vrstu zabluda uz pomoć navedene teorije.⁷⁵

Prema toj teoriji, jednoznačna identifikacija bitnog elementa ugovora tipični je sadržaj sporazuma (*consensus*) ugovornih strana. Ako takve konsenzualne identifikacije uslijed zabluda nema, to uzrokuje nesporedazum stranaka (*dissensus*) te nema nastanka ugovora. Već smo prije zaključili da je *error in substantia/materia* zapravo zabluda o jednom *essentiale negotii*.⁷⁶ Stoga je u sporazumu stranaka ponekad potrebno precizno odrediti i supstanciju/materiju kupoprodajnog predmeta. *Consensus ad certam substantiam/materiam* u određenim je slučajevima, dakle, nužni uvjet valjanosti ugovora.⁷⁷

Kako pojmove *substantia/materia* shvaćaju predstavnici navedene teorije? Apathy govori o zabludi o svojstvima (*Eigenschaftsirrthum*), razlikujući sasvim na tragu moderne civilistike uvaživu zabludu o svojstvima (*erhebliche Eigenschaftsirrthum*) koja obuhvaća *error in substantia/materia* i *error in sexu* od neuvažive (*error in qualitate*)⁷⁸. Schermaier mnogo preciznije i duhu rimskih vrela vjernije strogo luči pojmove *substantia/materia* koji označuju tvarni sastav kupoprodajnog predmeta (*stoffliche Beschaffenheit*) od pojma *qualitas* koji označuje njegova svojstva (*die Eigenschaften*). Temeljna je razlika u tome što tvarni sastav (*substantia, materia*) predstavlja mjerilo identiteta predmeta, dok s druge strane puka svojstva predmeta (*qualitas*) ne utječu na njegov identitet, odnosno njihovo postojanje ili nepostojanje ne čine predmet nečim drugim ili inim (*aliud*). Stoga je prema Schermaieru pogrešno obuhvatiti *slučajeve error in substantia/materia* te *error in*

⁷⁴ O modificiranoj teoriji nesporedazuma v. detaljnije Petrak, *op. cit.* u bilj. 19, pod toč. 2.4.

⁷⁵ Schermaier, *op. cit.* u bilj. 4, str. 126 i sl., str. 154; Apathy, *op. cit.* u bilj. 61, str. 140 i sl., osobito bilj. 197; Behrends, *op. cit.* u bilj. 11, str. 219, bilj. 35, koji u ovom radu, za razliku od ranije (v. *supra* pod toč. 4.2.), zastupa modificiranu teoriju nesporedazuma, što je osobito razvidno iz sintagmi poput "konsensuale Bestimmung einer Sache".

⁷⁶ Vidi detaljnije *supra* pod toč. 4.

⁷⁷ O kojim je slučajevima riječ, vidi *infra* pod toč. 8. Naša sintagma *certa substantia/materia* ustvari je parafraza izraza *certum pretium*, kojim se zahtijevalo da kupoprodajna cijena mora biti sporazumom precizno određena. Ako *pretium* kao *essentiale negotii* mora biti *certum*, ne vidimo razlog zbog čega taj zahtjev ne bi trebao vrijediti i za supstanciju/materiju kao mjerilo identiteta kupoprodajnog predmeta.

⁷⁸ Apathy, *op. cit.* u bilj. 61, str. 154.

qualitate skupnim imenom zablude o svojstvima (*Eigenschaftsirrthum*). Tvarni sastav predmeta (*substantia, materia*) ni u kojem slučaju nije njegovo puko svojstvo (*qualitas*)⁷⁹! Za razliku od Schermaiera, Behrends ne uviđa tu distinkciju, shvaćajući doduše pojmove *substantia/materia* nešto konkretnije i preciznije nego u jednom prijašnjem radu. Prema njemu, ovi pojmovi su oznaka za “stoffliche Eigenschaft einer Kaufsache”, tvarno svojstvo kupoprodajne stvari.⁸⁰

Ovime smo završili pregled svih relevantnih teorijskih odgovora na pitanje zbog čega je ugovor uslijed *error in substantia/materia* nevaljan. Na temelju svih navedenih činjenica čini nam se da je najuvjerljivije rješenje ovog problema pružila modificirana teorija nespোরazuma. Dakako, ne zbog znanstvene pomodnosti, prema kojoj bi svako novo objašnjenje bilo ujedno i najbolje. Odlika te teorije je upravo u tome što je, sintetizirajući na neki način dvije posve sučeljene teorije, uspjela iz svake od njih izvući ono najbolje, ujedno otklonivši neke bitne nedostatke. Tako je od teorije nespোরazuma preuzela pristup interpretacijske vjernosti vrelima, ne pokušavajući u njih učitati ono što se u njima ne nalazi. Od teorije identifikacije preuzet je pak zahtjev za jednoznačnim identificiranjem *essentiale negotii*, nedovoljno istaknut kod teorije nespোরazuma, uz istodobno radikalno otklanjanje interpolacijskih pretjerivanja “identifikacionista”. Dakle, u skladu sa svime dosad iznesenim, najprihvatljiviji bi suvremeni odgovor na uvodno postavljeno pitanje “zbog čega je kupoprodajni ugovor u rimskom klasičnom pravu uslijed *error in substantia/materia* nevaljan” glasio: zbog toga što sporazumom volja stranaka (*consensus*) nije jednoznačno identificirana *substantia/materia* kupoprodajnog predmeta.

Dosadašnjim razmatranjem razgraničili smo *error in substantia/materia* od ostalih vrsta zablude te odgovorili na pitanje zbog čega je kupoprodajni ugovor uslijed te vrste zablude nevaljan. No nije zadovoljavajuće riješen središnji problem: što zapravo znače pojmovi *substantia/materia* u kontekstu klasičnog prava zablude. Iznijeli smo dosad mnoštvo različitih mišljenja o mogućem značenju navedenih pojmova, no potrebno je sva ta rješenja kritički preispitati i pokušati utvrditi jednoznačno i precizno značenje. U protivnom će biti nemoguće spoznati na što se uistinu *error in substantia/materia* odnosi.

⁷⁹ Schermaier, *op. cit.* u bilj. 4, str. 135, 138, 154.

⁸⁰ Behrends, *op. cit.* u bilj. 11, str. 219, bilj. 35; za prijašnja Behrendsova shvaćanja tih termina vidi *supra* pod toč. 4.2.

5. ZNAČENJE POJMOVA *SUBSTANTIA/MATERIA* U PRAVU ZABLUDE

Koji je pravi smisao pojmova *substantia/materia*? U prethodnom dijelu rada vidjeli smo da gledišta o tome nisu niti izbliza jednoglasna. Navedeno je mnoštvo značenja: bitno svojstvo predmeta, primarno svojstvo, bitna kvaliteta stvari, tvar iz koje je stvar načinjena, tvorno svojstvo stvari, tvorni sastav predmeta, bit ili štoštvo stvari, suština predmeta, bit predmeta, sastav stvari... Pred nama je očito čitav jedan arsenal na prvi pogled sličnih pojmova i sintagmi. No strožim i minucioznijim promatranjem otkrivaju se sve veće i temeljitije semantičke razlike, često nesvodive na zajednički nazivnik. Poteškoće se dodatno umnažaju shvaćanjem pojedinih autora da pojmovi *substantia* i *materia* u ovom kontekstu nisu riječi istoznačnice. Svim tim problemima valja iznaći odgovarajuće rješenje želi li se u potpunosti dohvatiti ispravno značenje *error in substantia/materia*.

Da se ukratko podsjetimo. U slučaju *error in substantia/ materia* jedan je predmet prodan umjesto drugoga, *aliud pro alio venisse videtur*. *Substantia/materia* je dakle mjerilo istovjetnosti, identiteta predmeta. Svi predloženi moderni adekvati pojmova *substantia/materia* (bitno svojstvo, bit, tvorni sastav predmeta...) također teorijski mogu predstavljati jedno takvo mjerilo identiteta predmeta. U toj početnoj točki, dakle, sva su moderna tumačenja suglasna. No pri preciznijem određenju tog mjerila identiteta stvaraju se sve veće razlike među pojedinim tumačenjima. Stoga je potrebna detaljnija raščlamba predloženih modernih rješenja.

5.1. *Substantia/materia* kao bitno svojstvo predmeta

U prethodnom poglavlju vidjeli smo da se u kontekstu prava zablude pojmovi *substantia/materia* najčešće interpretiraju kao “bitno svojstvo” ili “bitna svojstva” kupoprodajnog predmeta. Štoviše, to tumačenje provlači se nesmanjenim intenzitetom kroz cijelu dvadesetostoljetnu romanistiku. Ono je zajedničko mnoštvu autora bez obzira na njihova međusobna teorijska razilaženja glede pravne naravi zablude.⁸¹ No to je tumačenje ujedno i najstarije te su već sljedbenici teorije volje početkom 20. stoljeća govorili o zabludi o bitnim svojstvima predmeta. To je njihovo tumačenje preuzela većina predstavnika teorije nespোরazuma, zatim na neki način i “identifikacionisti”, a slijede ga i pojedini najnoviji radovi, koji

⁸¹ O kojim je autorima poimence riječ, vidi u prethodnom poglavlju.

pripadaju modificiranoj teoriji nesporazuma. Ono što pogoduje kontinuitetu navedenog tumačenja jest činjenica da njega uglavnom slijedi i suvremena civilistika.⁸²

Odakle potječe ovo tumačenje, zajedničko objema pravnim disciplinama? Ono je preuzeto od njemačke devetnaestostoljetne pandektističke doktrine, koja je na savinjijskom tragu shvaćala *error in substantia/materia* kao zabludu o bitnim svojstvima predmeta (*der Irrtum über die wesentlichen Eigenschaften*)⁸³. No što je ovdje mišljeno pod sintagmom "bitno svojstvo"? Bitno svojstvo predmeta je, prema Savignyju, ono koje predmet u skladu s prometnim shvaćanjima svrstava u određenu vrstu predmetâ. Prema bitnom svojstvu predmeta određuje se, dakle, kojoj vrsti predmetâ određeni predmet pripada, ono je jedan kriterij identiteta predmeta. No tim svojim tumačenjem *pojmova substantia/materia* u smislu bitnog svojstva Savigny nije zapravo u doktrinu unio nikakve revolucionarne novosti. Naime, još je *Glossa Ordinaria* u drugoj polovici 13. stoljeća tumačila *error in substantia* kao *error in substantiali qualitate vel materia*, dakle kao zabludu o bitnom svojstvu. Na taj način su već od vremena glosatora pojmovi *substantia/materia* značenjski nivelirani s pojmom *qualitas*, a *error in substantia/materia* shvaćen je kao svojevrсна kvalificirana podvrsta *error in qualitate*. Razlika je, dakle, od tada samo u tome odnosi li se zabluda na bitno svojstvo (*qualitas substantialis*) ili pak nebitno.⁸⁴

No ima li doista ovo dugostoljetno tumačenje *error in substantia/materia* kao jedne podvrste *error in qualitate* uporište u rimskim vrelima? Kao što smo vidjeli, *error in substantia/materia* uvijek uzrokuje ništetnost ugovora, *error in qualitate* pak ne⁸⁵. U vrelima ne nalazimo niti jedan slučaj gdje se dvije vrste zablude poistovjećuju ili svode jedna na drugu.⁸⁶ Osim toga, etimološko-semantički gledano,

⁸² Detaljnije o suvremenim civilističkim shvaćanjima vidi npr. Petrak, *op. cit.* u bilj. 24, pod toč. 6.

⁸³ Pojmovi *substantia* i *materia* shvaćeni su u pandektistici, kao i poslije u teoriji volje i teoriji nesporazuma sinonimno.

⁸⁴ O glosatorskom, Savignyjevu i pandektističkom poimanju *error in substantia/materia* vidi detaljnije Petrak, *op. cit.* u bilj. 24, pod toč. 4 (Glosatori) te pod toč. 6. (Savigny).

⁸⁵ Vidi *supra* pod toč. 3.; za *error in qualitate* kao vrstu zablude koja nema učinaka na valjanost ugovora vidi i fragmente Paula (D. 18,1,10; D.19,1,21,2); za detaljniju raščlambu ovih fragmenata vidi *infra* pod toč. 6.

⁸⁶ Određene nedoumice mogla bi doduše izazvati stilizacija D.18,1,14, gdje se govori o *error in materia et qualitate*. No, da je i ovdje doista riječ o dvjema sasvim različitim kategorijama zablude jasno je uočljivo raščlambom slučajeva iz navedenog fragmenta. Prva činjenična situacija, u kojoj je umjesto zlatne narukvice prodana *viriola magna* ex

latinska riječ *qualitas* ni u kojem slučaju nema toliko širok smisao da bi značenjski obuhvaćala pojmove *substantia* ili *materia*⁸⁷. Stoga, sve upućuje na zaključak da stoljećima uvriježeno tumačenje pojmova “*substantia*” i “*materia*” kao bitnog svojstva predmeta (*qualitas substantialis*) nije u skladu s izvornim Ulpijanovim namjerama. Prema Ulpijanu između tih pojmova postoji principijelna razlika. *Substantia/materia* čini identitet predmeta, a *qualitas* – ma koliko bio bitan – ne. Tumačenje koje su uveli glosatori, a održalo se do dana današnjeg, svodi tu temeljnu i principijelnu razliku na puku gradualnu: zabluda se uvijek odnosi na svojstva predmeta, pitanje je sada samo jesu li ona bitna ili nisu. Tako je Ulpijanovo objektivno i precizno određenje i razgraničenje različitih vrsta zablude zabačeno, a vrste u biti svedene na isti nazivnik.⁸⁸

Iz navedenog u svakom slučaju slijedi da u rimskom klasičnom pravu *error in substantia/materia* nije predstavljao zabludu o bitnim ili inim svojstvima kupoprodajnog predmeta. Supstancija/materija, dakle, ni u kojem slučaju nije samo jedno od svojstava predmeta (*qualitas*).⁸⁹ No, time je otpalo i shvaćanje većine romanista u 20. st. o pravom značenju te kategorije zablude.

parte aenea, odnosi se na slučaj *error in qualitate*. Ugovor je valjan jer je narukvica imala u sebi nešto zlata (*auri aliquid habuit*) te zbog toga nije prodan jedan predmet umjesto drugog. Druga činjenična situacija, pak (*aes pro auro*), istovjetna s jednim slučajem iz D.18,1,9,2, evidentni je slučaj *error in materia* koji uzrokuje ništetnost ugovora. Stoga u ovom fragmentu nije riječ o nekoj jedinstvenoj zabludi o materiji i kvaliteti, već su izneseni slučajevi za dvije različite kategorije zablude, od kojih se svaka odnosi na zasebno činjenično stanje i ima zasebne pravne učinke.

⁸⁷ Taj lingvistički argument navodimo jer su najnoviji pokušaji da se *error in substantia/materia* interpretira kao jedna podvrsta *error in qualitate* utemeljeni upravo na jezikoslovnim objašnjenjima. Tako je B. Frier u radu *Roman Law and Wine Trade*, ZSS (RA), 100, 1983., str. 257 i sl. na navedeni način svrstao *error in substantia/materia*, opravdavajući svoju tvrdnju navodom da riječ *qualitas* u svojem normalnom latinskom značenju “svojstva u apstraktnom smislu” predstavlja općenitiju kategoriju koja značenjski obuhvaća pojmove *substantia* ili *materia* (Frier, *ibid.*, str. 268). Međutim, precizna raščlamba povijesti pojmova *materia*, *substantia*, *qualitas* i razvoja njihova značenja u klasičnoj latinskoj literaturi koju je proveo Schermaier (*op. cit.* u bilj. 4, str. 138 – 144) nedvojbeno je pokazala da riječ *qualitas* ima u onodobnoj latinskoj literaturi puno uže značenje od onog koje joj ga je, bez potkrepe, pripisao Frier, a nikad pak takvo, koje bi obuhvaćalo pojmove *substantia* ili *materia*.

⁸⁸ Detaljnije o mogućim filozofijskim korijenima glosatorskog tumačenja vidi Petrak, *op. cit.* u bilj. 24, pod toč. 4.

⁸⁹ Usporedi Schermaier, *op. cit.* u bilj. 4, str. 138.

5.2. *Substantia/materia*: bit ili tvarni sastav predmeta?

U sljedeću skupinu mogli bismo ubrojiti one autore koji su riječ *substantia* tumačili kao bit (štosstvo, suštinu) predmeta.⁹⁰ Bit je ono po čemu nešto jest to što jest.⁹¹ Kao što smo vidjeli, to se tumačenje argumentira navodnom analogijom sa značenjem koje je Ulpijan dao riječi “*substantia*” u D.10,4,9,3, gdje je doista riječ o biti stvari.⁹² Za većinu autora koji su pristajali uz ovo tumačenje karakteristično je da su uglavnom razlikovali pojmove *substantia* i *materia*, a neki od njih, kao npr. Wolf, na temelju toga i *error in substantia* od *error in materia*. Kritiku Wolfova razdvoja te jedinstvene vrste zablude izložili smo već prije te je ovdje nećemo ponavljati.⁹³ No i ostali autori koji su distingvirali pojmove *substantia* i *materia* u kontekstu prava zablude kretali su od pretpostavke da je Ulpijan principijelno razlikovao kupoprodaju sirovih, neoblikovanih tvari, od kupoprodaje oblikovanih predmeta.⁹⁴ No budući da je ta pretpostavka, prema našem mišlje-

⁹⁰ Romčev prijevod “suština” (*Rječnik*, str. 114) zapravo je sasvim istoznačan s pojmom “bit”, s time da je prvi pojam prevladao u srpskom leksiku, drugi pak u hrvatskome. S druge strane pak, Wolfov pojam “štosstvo (Sosein)” (*op. cit.* u bilj. 2, str. 167), koji je zapravo njemački adekvat skolastičkog “quidditas”, “jest pojam kojim se određuje ono što se inače naziva bit stvari” (cit. prema Filipović (ur.), *Filozofijski rječnik*, Zagreb, 1965., str. 227).

⁹¹ Vidi *Filozofijski rječnik*, str. 59.

⁹² Vidi *supra* pod toč. 4.3, bilj. 52.

⁹³ Vidi *supra* pod toč. 4.3.

⁹⁴ Vidi prije svega Hägerström, *op. cit.* u bilj. 49, str. 247; Wolf, *op. cit.* u bilj. 2, str. 117. Zanimljiv je i noviji pokušaj Cornioleya da razlikuje pojmove *substantia* i *materia* u kontekstu prava zablude. Prema njegovu mišljenju, *error in substantia* je opća kategorija koja obuhvaća: 1.) *error in materia*, kao zabludu o stvari sirovog, neoblikovanog objekta (D.18,1,9,2); 2.) *error in sexu*, kao zabludu o spolu kupljenog roba (D.18,1,11); te 3.) *error in qualitate materiae*, kao zabludu o stvari oblikovanog predmeta, kod kojeg je stvar za razliku od D.18,1,9,2, mišljena kao jedno od svojstava predmeta (Cornioley, *Error in substantia*, str. 294 i sl.). Ovaj pokušaj, prema našem mišljenju, počiva na nekoliko neodrživih postavki. Kao prvo, ako postoji principijelna razlika između *error in substantia* i *error in qualitate*, kao što smo maloprije pokazali, kako je moguće da *error in qualitate* bude jedna podvrsta *error in substantia*? Kao drugo, čini nam se neuvjerljivim i Cornioleyjevo shvaćanje da je *error in materia* podvrsta općenitijeg *error in substantia*. To tumačenje temelji se na poimanju da je *substantia* širi pojam od *materia*. Prema njemu, razlika je u tome što *materia* uvijek znači samo stvar, dok *substantia* predstavlja širi koncept koji se odnosi i na ne puko stvarne aspekte predmeta, kao npr. spol u slučaju tzv. *error in sexu*. Međutim, prema našem mišljenju, tzv. *error in sexu* nije uopće slučaj *error in substantia*, već *error in corpore*: jedan rob kupljen je umjesto drugog, gotovo identično kao u D.18,1,9 pr. (vidi i Schermaier, *op. cit.* u bilj. 4, str. 121). Stoga je i ovaj pokušaj razlikovanja pojmova *substantia* i *materia* neutemeljen. Ista kritika vrijedi i za Feenstru

nju⁹⁵, također neprihvatljiva, nema dovoljno argumenata za tvrdnju da se pojmovi *substantia* i *materia* ovdje odnose na različite stvari, odnosno da nisu istoznačni. No može li onda pojam *substantia* u kontekstu prava zablude značiti baš sasvim isto što i “*substantia rei*” u D.10,4,9,3?

Već je elegantni jurisprudent D. Gothofredus krajem 16 st. istaknuo da pojam *substantia* u D.10,4,9,3, nema isto značenje kao u D.18,1,9,2. Pozivajući se na grčke filozofske utjecaje, Gothofredus je iznio shvaćanje da Ulpijan u D.18,1,9,2 uporabljuje pojam *substantia* u skladu sa stoičkim koncepcijama (“*more Stoicorum*”) prema kojima je *substantia* samo drugo ime za *materia*⁹⁶. No bez obzira na to je li atribucija filozofijskih utjecaja u potpunosti točna, Gothofredus je, prema našem mišljenju, posve ispravno uočio razlike između dvaju fragmenata. *Substantia* u D.18,1,9,2 znači sasvim isto što i *materia*. To prije svega znači: tvar od koje je neki predmet načinjen.⁹⁷

No, ako ne postoji značenjska analogija sa D.10,4,9,3, mogu li se pojmovi *substantia/materia* u D.18,1,9,2 ikako tumačiti kao bit predmeta? Naime, logično se postavlja pitanje kako to da je Ulpijanu samo tvar predstavljala bit predmeta? Zbog čega ne i njegov oblik⁹⁸? Sva ta pitanja uvode u kompleksnu problematiku mogućeg utjecaja grčke filozofije na Ulpijanove rješidbe.⁹⁹ Prema našem mišljenju, tek će raščlambom navedene problematike postati spoznatljiv pravi smisao riječi *substantia/materia* u kontekstu klasičnog prava zablude.

(*The Dutch Kantharos Case and the History of Error in substantia*, Tulane Law Review, 48, 1974., str. 852 i sl.) te Zimmermanna (*op. cit.* u bilj. 1, str. 593, bilj. 40) koji su glede ovog razlikovanja slijedili Cornioleyja.

⁹⁵ Razloge za to vidi *supra* pod toč. 4.3.

⁹⁶ *Substantia hic species est composita ex materia et forma: quae interit abuente forma. significatur et materia, ut in l.9 par. 2 de contrahend. empt. more Stoicorum, qui materiam dicebant dupliciter appellari, materiam et substantiam, ut Laertius scribit in Zenone. haec abuente forma, non interit simpliciter, sed secundum quid, ut quae subeat aliam formam. Ideoque hic et in d.l. 9 par. 2 adjicitur vox, prope* (Ghotofredus, *Corpus iuris civilis*, Francofurti ad Moenum, 1688., Nota ad D.10,4,9,3); Ghotofredus vjerojatno ovdje citira Laertijeve “živote i mišljenja istaknutih filozofa”, knjiga VII, 150; vidi Schermaier, *op. cit.* u bilj. 4, str. 145, bilj. 202.

⁹⁷ U istom značenju pojam *substantia* uporabljen je npr. u Gai. inst. 2,79; D. 18,1,1 pr. (Paul. 33 ad ed.); D. 50,16,14 pr. (Paul. 7 ad ed.); o ostalim mogućim značenjima pojma *substantia* u rimskim pravnim izvorima (npr. *substantia hereditatis*, *substantia bonorum...*) vidi ukratko Schermaier, *op. cit.* u bilj. 4, str. 143 i sl.; Thomas, *Form...*, *op. cit.* u bilj. 67, str. 18, osobito bilj. 60, 61, 62.

⁹⁸ Vidi Schermaier, *op. cit.* u bilj. 4, str. 146.

⁹⁹ Općenito o utjecaju grčke misli na rimsko pravo vidi npr. Wicacker, *op. cit.* u bilj. 10, str. 448 i sl.

5.2.1. Grčka filozofijska učenja i *error in substantia/materia*

Jak indicij da je filozofijski utjecaj doista postojao nazire se već i iz Ulpijanova odabira nazivlja. *Substantia, materia, qualitas* – sve ove latinske riječi prije svega su filozofijski *termini tehnici*.¹⁰⁰ Osim toga, Ulpijan u D.18,1,9,2 sinonimno s pojmovima *substantia/materia* upotrebljava i njihov grčki izvornik – *ουσια* – jedan od središnjih pojmova cjelokupne starogrčke filozofije.¹⁰¹ No taj pojam, kao i njegovi mogući latinski adekvati, daleko su od precizno utvrđene jednoznačnosti. Već je Aristotel naučavao da je “*ουσια* i tvar i oblik i njihov spoj”¹⁰².

I kasnije filozofijske škole, poglavito peripatetička, stoička i neoplatonička, zadržale su navedenu mnogoznačnost, koristeći se tim pojmom na različite načine u kontekstu različitih filozofijskih disciplina: logike (nauk o kategorijama), fizike i metafizike.¹⁰³ Sve to valja okvirno imati pred očima želi li se spoznati precizno značenje u kojem je Ulpijan uporabljivao ovaj pojam i njegove latinske prevedenice. Stoga ćemo ukratko raščlaniti shvaćanja pojedinih dvadesetostoljetnih romanista o tome koje je filozofijsko učenje primijenio Ulpijan u dogmatskom uobličavanju *error in substantia/materia*.

5.2.2. Romanistička shvaćanja o filozofijskom utjecaju na *error in substantia/materia*

Posljednje moguće značenje pojma *substantia* koje smo analizirali odnosilo se na bit predmeta. No budući da smo ustanovili da je u D.18,1,9,2 za razliku od D.10,4,9,3 *substantia* samo drugo ime za *materia*, zaključili smo da ti pojmovi

¹⁰⁰ Za detaljniju obavijest o tome vidi literaturu navedenu u bilj. 87.

¹⁰¹ Mnogi su nijekali mogućnost da je već Ulpijan uporabio pojam *ουσια*, smatrajući ga kasnijom postklasičnom (bizantskom) interpolacijom. No najnovija istraživanja smatraju ovo mjesto izvornim; vidi Schermaier, *op. cit.* u bilj. 4, str. 155 i sl.; Apathy, *op. cit.* u bilj. 61, str. 139, bilj. 194.

¹⁰² “...*ουσια η τε υλη και το ειδος και το εκ τουτων...*” (Metaphysica 7.1035 a 2).

¹⁰³ Za Aristotelovo shvaćanje supstancije vidi npr. Cousin, *Aristotel's doctrine of substance*, Mind, 42, 1933., str. 319 – 337; 44, 1935., str. 168 – 185; Arpe, *Substantia*, Philologus, 94, 1941., str. 65 i sl.; Frede, *Substance in Aristotele's Metaphysics*, u: *Essays in Ancient Philosophy*, Minneapolis, 1987., str. 72 i sl.; Viertel, *Der Begriff der Substanz bei Aristoteles*, Hanstein, 1982. O prijevodu ovog pojma na hrvatski vidi Barbarić, *Teškoće oko prevođenja Aristotelova izraza “ousia”*, Prilozi za istraživanje hrvatske filozofske baštine, 23-24, 1986., str. 155 i sl.; za stoičko shvaćanje supstancije vidi ukratko Windelband, *Povijest filozofije I*, Zagreb, 1990., str. 241; Capelle, *Die griechische Philosophie II*, Berlin, 1971., str. 112 i sl.; za neoplatonike vidi Wurm, *Substanz und Qualität. Ein Beitrag zur Interpretation des plotinischen Traktats VI 1,2 und 3*, Berlin – New York, 1973.

prije svega označuju tvar od koje je predmet načinjen. No ako je riječ o biti predmeta, logično se postavlja pitanje kako je moguće da samo tvar čini bit predmeta, zašto ne i njegov oblik? Od tih pitanja, čini se, krenuo je P. Sokolowski, prvi autor koji je u 20. stoljeću analizirao grčku filozofijsku pozadinu pravnih rješidbi o *error in substantia/materia*¹⁰⁴.

U svojim razmatranjima Sokolowski je polazio od različitih shvaćanja rimskih pravnikâ u D.18,1,9,2. Prema Marcelu, *error in materia* ne utječe na valjanost ugovora, prema Ulpianu, ugovor je uslijed ove kategorije zablude ništetan. Na čemu se temelji razlika između tih dviju rješidbi? Sokolowski smatra da ovo razilaženje ima korijen još u sučeljenim gledištima pravničkih škola ranog principata, prokulovske i sabinovske, o tome što je odlučno za bit predmeta: tvar predmeta ili njegov oblik. Prema Sokolowskom, prokulovci su po tom pitanju slijedili Aristotela, odnosno peripatetičku filozofsku školu, prema kojoj bit, odnosno identitet predmeta, čini njegov oblik (*εἶδος*)¹⁰⁵. Nasuprot njima, sabinovci su u svojim shvaćanjima slijedili filozofijski nauk Stoe, smatrajući da bit, odnosno identitet predmeta, predstavlja materija od koje je predmet načinjen (*ὕλη, οὐσία*)¹⁰⁶. Suprotstavljenost dviju škola najjasnije je vidljiva kod preradbe stvari (*specificatio*), prilikom odgovora na pitanje kome treba pripasti vlasništvo novo-

¹⁰⁴ Sokolowski, *Die Philosophie im Privatrecht, bd. I: Sachbegriff und Körper in der klassischen Jurisprudenz und der modernen Gesetzgebung*, Halle, 1902., str. 238 i sl.

¹⁰⁵ Sokolowski, *op. cit.* u bilj. 104, str. 23 i sl. Aristotel je ovdje slijedio Platonovo filozofiranje, posebice elaborirano u dijalogu Timej, prema kojem je ono jedino istinski zbiljsko (*το ὄν*) ideja ili oblik (*εἶδος*), dok je naprotiv materija (*χώρα*) čisto nebiće koja kao princip individuacije rastvara ideju u mnoštvo zasebnih, realno postojećih bića (Timaeus 27 D i sl.; 49 A i sl.). Kod Aristotela, doduše, nailazimo na manje "radikalnu" izvedbu ovog učenja, on priznaje materiji zaseban ontologijski status, no oblik je uvijek više uzrok nastanku i bivanju pojedine stvari nego materija (vidi Phys. 193 a 30 i sl.; 194 b 10 i sl.; Met. 1015 a 3-7; 1029 a 5 i sl.).

¹⁰⁶ Sokolowski, *op. cit.* u bilj. 104, str. 24 i sl.; Prema metafizičkom i fizičkom nauku Stoe, jedino materiji (*ὕλη, οὐσία*) pripada istinska zbiljnost, odnosno iz nje nastaje sve što postoji (vidi npr. Diog. Laert. 7. 150; Windelband, *op. cit.* u bilj. 103, str. 241). Stoići, inače, pridijevaju materiji dvostruko značenje. Prvo značenje, koji odgovara gore navedenom, predstavlja svojevršno apsolutiziranje Aristotelova koncepta *primae materiae* (*πρωτὴ ὕλη*), prve i univerzalne materije iz koje nastaje sve što jest. U drugom značenju *materia* predstavlja tvarni supstrat konkretnog predmeta (vidi Diog. Laert. *loc. cit.*). Razumljivo je da tek ovo drugo značenje može biti relevantno u rimskom pravu. Kao što je iz navedenog vidljivo, Aristotelov mnogoznačni pojam *οὐσία* kod stoika je potpuno izjednačen s pojmom materije (*ὕλη*) jer za njih jedino materija predstavlja bit konkretnog predmeta (vidi npr. Happ, Hyle, *Studien zum aristotelischen Materie-Begriff*, Berlin, 1971., str. 809 i sl.). U latinskoj terminologiji, pak, to je moglo rezultirati izjednačavanjem pojmova *materia* i *substantia* kao npr. u Ulpijanovu D.18,1,9,2, no to će još biti predmetom posebne raščlambe.

nastale stvari. Prokulovci su, polazeći od peripatetičkih načela, dodijelili stvar prerađivaču, smatrajući da je za bit i identitet stvari relevantan njezin oblik. S druge strane, sabinovci su, slijedeći učenja Stoe, dodijelili novu stvar vlasniku materije, smatrajući da je jedino ona relevantna glede biti i identiteta stvari.¹⁰⁷ Prema Sokolowskom, analogan slučaju specifikacije je i prijemor u D.18,1,9,2 o *error in substantia/materia* između Marcela i Ulpijana.

No da bi se taj prijemor u potpunosti razumio, bitno je, u skladu s tumačenjima Sokolowskog, shvatiti da pojam *corpus* u navedenom fragmentu ne označava kupoprodajni predmet u cjelini (*res quae veneat*). Naprotiv, *corpus* je ovdje oznaka samo za oblik ili formu (*ειδος*) kupoprodajnog predmeta, koja prema peripatetičko-prokulovskim shvaćanjima predstavlja bit predmeta i jedino je relevantna za njegov identitet. Stoga je *error in corpore* zapravo zabluda o obliku ili formi kupoprodajnog predmeta. Marcel je kao sljedbenik prokulovaca jedino tu zabludu mogao smatrati pravno relevantnom, niječući ujedno bilo kakvu važnost *error in materia*.¹⁰⁸ S druge strane, Ulpijan kao sljedbenik sabinovaca slijedio je doslovno shvaćanja Stoe, prema kojima jedino tvar ili materija (*υλη, ουσια*) čini bit predmeta i relevantna je za njegov identitet. Stoga je Ulpijanu, za razliku od Marcela, *error in substantia/materia* napose pravno relevantna.¹⁰⁹

Sokolowski je pri atribuciji filozofijskih utjecaja uz pomoć kojih je Ulpijan uobličio *error in substantia/materia* zapravo slijedio Gothofredusov trag, pripisujući ovaj utjecaj prije svega stoičkim metafizičko-fizičkim koncepcijama. Sve u svemu, dakle, prema Sokolowskom bi pojmovi *substantia/materia* u kontekstu prava zablude označavali tvar kao bit predmeta.¹¹⁰

Postavke Sokolowskog, premda ingeniozno koncipirane, nisu održive zbog nekoliko razloga. Prije svega, nije prihvatljiva suviše jednostavna usporedba: prokulovci = peripatetici *vs.* sabinovci = stoici.¹¹¹ Rimski pravnici dakako nisu bili bez ikakve filozofijske naobrazbe, naprotiv, već je sam rimski obrazovni sustav jamčio stjecanje određenih filozofijskih znanja.¹¹² Međutim, svrstavati

¹⁰⁷ Sokolowski, *op. cit.* u bilj. 104, str. 69 i sl.; Sokolowskog glede problema preradbe stvari slijedi i Horvat, *op. cit.* u bilj. 26, str. 140.

¹⁰⁸ Sokolowski, *op. cit.* u bilj. 104, str. 238 i sl.

¹⁰⁹ Sokolowski, *op. cit.* u bilj. 104, str. 242 i sl.

¹¹⁰ Sokolowski, *ibid.*

¹¹¹ Hägerström, *op. cit.* u bilj. 49, str. 246 i sl.; Coing, *Zum Einfluss der Philosophie des Aristoteles auf die Entwicklung des römischen Rechts*, ZSS (RA), 69, 1952., str. 57.

¹¹² O utjecaju grčke filozofijske tradicije na rimsku pravnu kulturu vidi npr. Wieacker, *op. cit.* u bilj. 10, str. 448 i sl. Wieacker dijeli moguće utjecaje grčke misli na rimsku jurisprudenciju na tri skupine. Prvu skupinu čini utjecaj grčke logike i dijalektike na

apodiktički pojedine pravnike sasvim pod okrilje određenih filozofskih sljedbi, govoriti npr. o “peripatetičaru Labeu, stoiku Ulpijanu” ili o “stoički mislećim pravicima”¹¹³ čini se pretjeranim. Ma koliko privlačna, postavka o takvom neizravnom utjecaju jednostavno nema uporišta u vrelima.¹¹⁴ Međutim, to s druge strane ne znači da su određene rješidbe rimskih pravnika sasvim lišene filozofijskog utjecaja. No osim ove opće metodologijske napomene, za našu temu puno je važniji problem tumačenja *error in corpore* kao zablude o obliku kupoprodajnog predmeta. Što bi onda iz takvog rakursa trebao značiti cijeli D.18,1,9 pr.& 1, gdje Ulpijan detaljno razlaže *error in corpore* koji bi mu kao “stoiku” trebao biti potpuno nebitan? Ili Paulova rješidba, kojeg je Sokolowski također uvrstio u “stoike”¹¹⁵, u D. 19,1,21,2: “...cum in corpore consentiamus, de qualitate autem dissentiamus, emptionem esse...”? Sve ovo upućuje da bi *corpus*, nasuprot Sokolowskom, ipak trebalo shvatiti kao kupoprodajni predmet u cijelosti (*res quae veneat*) koji se *grosso modo* odnosi i na oblik i na tvar predmeta.¹¹⁶

No ako je opovrgnuta teza Sokolowskoga o opsegu i načinu utjecaja filozofijskih doktrina na Marcela i Ulpijana, a zatim i njegovo tumačenje pojma *corpus*, čini se neodrživim i shvaćanje da pojmovi *substantia/materia* na ikoji način mogu označavati bit predmeta.

“Sistemom eliminacije” uvidjeli smo što *substantia/materia* nije. Preostala je još samo skupina autora koja smatra da ti pojmovi označavaju tvar od koje je pred-

tvorbu pravnih pravila i rimskog pravnog sustava (*Jurisprudenz und Dialektik*), drugu pak, djelovanje grčke sudske retorike na primjenu zakona i tumačenje pravnih poslova (*Jurisprudenz und Rhetorik*). U treću skupinu svrstan je neposredni utjecaj grčke etike te uporaba argumenata ontologije, teorije jezika, gramatike i etimologije u praksi pravnog odlučivanja (*Jurisprudenz und Philosophie*).

¹¹³ Sokolowski, *op. cit.* u bilj. 104, str. 257.

¹¹⁴ Vidi i Schermaier, *op. cit.* u bilj. 4, str. 147.

¹¹⁵ Sokolowski, *op. cit.* u bilj. 104, str. 276.

¹¹⁶ Da bi se uvjerali u to da pojam *corpus* označava kupoprodajni predmet u cijelosti, dakle i njegovu tvar, dovoljno je usporediti Paulov fragment, u kojem su sučeljeni *corpus* i njegova *qualitas*, sa D.18,1,14, gdje se ta ista *qualitas* odnosi isključivo na kvalitetu stvari kupoprodajnog objekta, što je uostalom, iako neizrečeno, lako spoznatljivo i iz Paulova D.18,1,10. Osim toga, što je dodatni argument *contra* Sokolowskog, Ulpijan u D.50,16,13,1 izravno suprotstavlja *corpus* obliku stvari: “*Res »abesse« videntur ... etiam hae, quarum corpus manet, forma mutata est...*”. Valja pridodati i jednu etimološko-semantičku činjenicu: *corpus* prije svega znači “tijelo”, a zatim izvedeno čak i “beživotna supstanca, tvar, individua”. Međutim u postojećim latinsko-hrvatskim rječnicima nigdje nismo naišli na značenje “oblik” ili neko njemu slično (vidi npr. Divković, *Latinsko-hrvatski rječnik*, str. 254 i sl.).

met načinjen, odnosno tvarni sastav predmeta. No ako doista jest tako, trebalo bi to nekim načinom i dokazati.

Prvi koji je u dvadesetom stoljeću decidirano tvrdio da je Ulpijanov *error in substantia/materia* isključivo zabluda glede stvari kupoprodajnog predmeta (“Irrtum über den Stoff”) bijaše O. Lenel.¹¹⁷ I on se, prilikom argumentiranja ovog tumačenja, upirao na utjecaj grčke filozofije na Ulpijana.¹¹⁸ No, za razliku od Sokolowskog, Lenel ključno mjesto utjecaja nije nazirao u različitim filozofijskim koncepcijama koje bi trebale biti podlogom navodne antinomije pojmova *corpus* – *materia*. Naprotiv. Koji filozofijski utjecaj doista stoji u pozadini ovih rješidbi, najlakše je razvidjeti kroz sučeljenost pojmova *substantia* – *qualitas*. Prema Lenelu, riječ je o pravnoj primjeni Aristotelova učenja o kategorijama.¹¹⁹ To je najviše razvidno u D.18,1,9,2 u slučaju kada se vino ukiselilo. Ugovor je svejedno valjan jer *eadem prope ovovia est, si modo vinum acuit*. Usprkos ukiseljenju, supstancija (*ovovia*) je ostala ista, što će reći da je kupoprodajni objekt još uvijek vino, a ne neka druga tekuća tvar. Vino je, Aristotelovim rječnikom rečeno, pretrpjelo samo jednu akcidentalnu preinaku (*αλλοιωσις*) ili promjenu (*μεταβολη*) jednog svojeg svojstva (*ποιωτης, qualitas*), ono je umjesto “zdravog” vina postalo “kiselo” vino, ali, supstancijalno gledano, još je riječ o vinu.¹²⁰

Lenel nije izričito tematizirao ostale istovjetne slučajeve. No, taj isti aristotelijanski odnos supstancije kao prve kategorije i svojstva (*qualitas*) kao jedne od

¹¹⁷ Lenel, *Der Irrtum über wesentliche Eigenschaften*, AcP, 123, 1925., str. 177. Premda bi se iz naslova rada možda dalo pogrešno zaključiti da i Lenel tumači pojmove *substantia/materia* kao “bitna svojstva”, on strogo, možda i strože nego što bi trebalo, luči rimska značenja od modernih; vidi osobito str. 174 i sl.

¹¹⁸ Lenel, *op. cit.* u bilj. 117, str. 175.

¹¹⁹ Aristotel u svojem nauku o kategorijama, tj. o najopćenitijim pojmovima kojima se izriče logička struktura zbilje, razlikuje deset takvih kategorija: 1. supstancija (*ovovia, substantia*); 2. kvantiteta (*ποσων, quantitas*); 3. kvaliteta (*ποιων, qualitas*); 4. odnos (*προς τι, relatio*); 5. mjesto (*που, ubi*); 6. vrijeme (*ποτε, quando*); 7. položaj (*κεισθαι, situm esse*); 8. stanje (*εξις, habitus*); 9. djelovanje (*ποιειν, facere*); 10. trpljenje (*πασχειν, pati*). Tih deset kategorija Aristotel principijelno dijeli na supstanciju (*ovovia*) s jedne strane te na akcidencije (*συμβεβηκοτα*), tj. ostalih 9 kategorija s druge strane. Supstancija je ovdje konkretno pojedinačno biće kao takvo, bez daljnjih određenja. (Cat. 2 a 11 i sl.; Windelband, *op. cit.* u bilj. 103, str.184), npr. konkretan čovjek ili konj. Sve što supstanciju, tj. pojedinačno biće kao takvo pobliže određuje ili mu se pririče (svojstva, stanja, odnosi...), odnosno determinira njegove pojavne načine, naziva se njegovim akcidencijama. Supstancija dakle predstavlja identitet bića, dok su akcidencije samo uzgredne karakteristike bića koje međutim ne utječu na njegov identitet; vidi Filipović, *Logika*, Zagreb, 1941., str. 21; Barbarić, *Grčka filozofija*, Zagreb, 1995., str. 288.

¹²⁰ Lenel, *op. cit.* u bilj. 117, str. 176.

akcidentalnih kategorija koje ne utječu na identitet objekta vidljiv je i u ostalim Ulpijanovim rješidbama u kojima je prosuđen slučaj *error in qualitate*.¹²¹

Iz navedenog postaje razvidnim na koji je način Ulpijan prilikom dogmatskog oblikovanja zablude glede kupoprodajnog objekta primijenio aristotelijansko, tj. peripatetičko učenje o kategorijama. Prva kategorija, supstancija (*ουσια*, *substantia*), čini identitet kupoprodajnog predmeta. U slučaju zablude o ovoj kategoriji prodan je jedan objekt umjesto drugog (*aliud pro alio*) te je zbog toga ugovor ništetan. Aristotelova pak treća kategorija, svojstvo (*ποιουτης*, *qualitas*), jedna je puko akcidentalna kategorija koja nipošto ne određuje identitet objekta. Stoga ni zabluda o svojstvu, kao zabluda o jednoj akcidentaliji kupoprodajnog predmeta, ne utječe na valjanost objekta.

Na temelju ovog filozofijskog objašnjenja, koje smo sustavno izveli na tragu Lenelovih uzgrednih opaski, biva potpuno shvatljivim Ulpijanovo principijelno razlikovanje *error in substantia/materia* od *error in qualitate*. Međutim, Lenelova tumačenja imaju ipak jedan nedostatak u argumentaciji. Kako je naime moguće da je *error in substantia* (*ουσια*) zabluda o stvari (*Stoff*) kupoprodajnog predmeta, kada se pojam *ουσια* u Aristotelovu nauku o kategorijama prije svega odnosi na konkretno pojedinačno biće, a nikako ne na tvar? Lenel taj problem očito nije uočio. No kako ga riješiti?

Već smo prije zaključili da su pojmovi *substantia/materia* u D.18,1,9,2 istoznačni te da bi, zbog te istoznačnosti, trebali ponajprije označavati tvar od koje je predmet načinjen.¹²² To tumačenje bi, kao što smo vidjeli, odgovaralo prije svega učenjima Stoe. Prema stoicima bi onda naravno i grčki izvornik ovih pojmova, *ουσια*, za razliku od Aristotelovih kategorija, označavao isključivo materiju. Ako je očividno da je Ulpijan primijenio Aristotelovo kategorijalno razlikovanje između *substantia* (*ουσια*) i *qualitas* (*ποιουτης*), kako je moguće da je kod ovog pravnika *substantia* poprimila sasvim drukčije, nearistotelско značenje te se posvema stopila s pojmom *materia*?

Kao prvo treba imati u vidu da je Ulpijan živio pet stoljeća nakon Aristotela. S obzirom na mnoštvo filozofijskih škola koje su djelovale u razdoblju između njih (akademici, peripatetici, stoici, epikurejci, skeptici) te činjenice da su se uče-

¹²¹ Tako je npr. djevičanstvo (*virginitas*) ropkinje također samo jedno njezino svojstvo, jedna akcidencija, koja međutim ne utječe na njezin identitet (D.18,1,11). Isti slučaj je i u D.18,1,14 s narukvicom koja bi trebala biti od zlata, no ona je od zlatne slitine. U oba slučaja, kao i u slučaju s ukiseljenim vinom, zabluda je dakle akcidentalna, a ne supstancijalna.

¹²² Vidi *supra* uvodna izlaganja pod toč. 5.2.

nja škola nerijetko u pojedinim aspektima isprepletala i međusobno preuzimala, nije uopće čudno da se logički, tj. kategorijalni pojam supstancije udaljio od svojeg izvornog aristotelijanskog smisla.¹²³ Stoga se čini vrlo vjerojatnom jedna Wieackerova, podrobnije neobrazlagana tvrdnja, prema kojoj su u Ulpijanovoj koncepciji *error in substantia* gotovo nerazdvojivo isprepleteni stoički pojam supstancije i peripatetičke kategorije.¹²⁴ No odakle su mogli doći impulsi za stapanje tih dvaju učenja na temelju kojih je pojam *substantia* “more Stoico” sasvim izjednačen s pojmom *materia*?

Korijene poistovjećivanja tih dvaju pojmova možemo naći izvan područja logike još i u samog Aristotela. Tako npr. u Metafizici Aristotel navodi da je “jasno kako je i tvar (*υλη*), supstancija (*ουσια*)”¹²⁵. Možda je na ovom tragu kasnije, kako smo već naveli, stoička metafizika i fizika sasvim poistovjetila pojmove *υλη* i *ουσια*, shvaćajući sinonimno te pojmove kao materiju iz koje nastaje sve što postoji, a onda u jednom izvedenom smislu kao tvarni supstrat konkretne stvari.¹²⁶ Takvo materijalno poimanje supstancije nije se u stoika uopće mijenjalo od samih početaka škole krajem 4. st. pr. Kr. (Zenon), pa sve tamo do Marka Aurelija koji bijaše gotovo Ulpijanov suvremenik, postavši s vremenom dominantno antičko shvaćanje.¹²⁷ Budući da smo zaključili da Ulpijanovo principijelno razlikovanje između *substantia* i *qualitas* ima svoje duhovno-povijesno podrijetlo u učenju o kategorijama, postavlja se pitanje kojim je načinom stoičko materijalno poimanje supstancije prodrlo u navedeno područje logike? Posrednika nalazimo u stoičkom učenju o kategorijama koje, premda nije bilo toliko utjecajno poput peripatetičkog, ipak je dalo svoj obol ovom dijelu antičke logike.¹²⁸

¹²³ Možda najilustrativniji primjer tog isprepletajućeg sintetiziranja različitih filozofijskih doktrina predstavljaju Ciceronova djela *De re publica* i *Leges*, u kojima se stapaju i sjedinjuju platonička, peripatetička i stoička učenja.

¹²⁴ Wieacker, *Spezifikation*, Festschrift für E. Rabel II, Tübingen, 1954., str. 284.

¹²⁵ Arist. Met. 8. 1042 a 32. Gotovo potpuno približavanje pojma tvari, tj. materije (*υλη*) i supstancije (*ουσια*) pogotovo je vidljivo kod Aristotela na mjestima gdje pojam tvari označava određenu pojedinačnu stvar; za pojedina mjesta vidi Schermaier, *op. cit.* u bilj. 4, str. 76, bilj. 144.

¹²⁶ Vidi *supra*, bilj. 106.

¹²⁷ Happ, Hyle, *op. cit.* u bilj. 106, str. 811; Schermaier, *op. cit.* u bilj. 4, str. 104.

¹²⁸ Prema stoičkom učenju u kategorijama logička struktura zbilje dijeli se na četiri hijerarhijski poredane kategorije. Svaka kategorija približe je određena onom sljedećom. Na vrhu kategorijske piramide jest podmet (*υποκειμενον*) kao stalni supstrat svih mogućih odnosa, koji bi, metafizički i fizički gledano, odgovarao stoičkom pojmu univerzalne materije (*ουσια*). Taj univerzalni podmet jest nosilac druge kategorije stalnih svojstava (*ποιον*), koja ga individuira, određujući mu konkretan oblik. Ova

Kao što su peripatetici oštro lučili supstanciju (*ουσια*) od akcidencija (*συμβεβηκοτα*), tako su vremenom i stoici lučili s jedne strane prvu kategoriju univerzalnog podmeta (*υποκειμενον*) od ostalih triju kategorija, zajednički nazivanih *ποιότητες*, što je Ciceron latinski preveo kao *qualitates*.¹²⁹ Za nas je pak posebno zanimljiva Plutarhova raščlamba stoičkog učenja o kategorijama. Plutarh, koji je živio otprilike jedno stoljeće prije Ulpijana (cca. 50. – 125. poslije Krista), kritički je tumačio stoička učenja u platoničko-peripatetičkom ključu. Prema njegovoj interpretaciji, stoičke kategorije dijele se na podmet (*υποκειμενον*), koji naziva još i *ουσια* sa jedne strane, te svojstvo (*ποιότης*) s druge strane. Ovdje prvi put imamo dokumentirano da je stoičko metafizičko shvaćanje materije/supstancije (*ουσια*) sasvim poistovjećeno s njihovim logičkim pojmom univerzalnog podmeta (*υποκειμενον*). Time je otvoren put za prihvat stoičkog metafizičkog koncepta materije u antičko učenje o kategorijama. Štoviše, Plutarh je čak i drugu stoičku kategoriju (*υποκειμενον ποιον*), putem koje se univerzalni podmet individuira u konkretna pojedinačna bića ili stvari, nazvao, očito na peripatetičkom tragu, *ουσια*.¹³⁰

Moglo bi se slobodno reći da je navedena Plutarhova raščlamba dokument jednog osebujnog stapanja izvornog Aristotelova učenja o kategorijama sa stoičkim logičkim i metafizičkim konceptima. Razgraničenje supstancije (*ουσια*) i svojstva (*ποιότης*) povučeno je kod Plutarha peripatetičkom, a ne stoičkom linijom. Međutim, kategorijalni pojam supstancije (*ουσια*) doživio je očit pomak u značenju, on više ne predstavlja 1. Aristotelovu kategoriju u smislu konkretnog pojedinačnog bića, već specifično metafizičko pretumačenje 2. stoičke kategorije (*υποκειμενον ποιον*) u smislu materijalnog sastava pojedinačne stvari. S druge strane, stoički logički pojam svojstva (*ποιότης*), koji je izvorno bio zajednički naziv za 2., 3. i 4. stoičku kategoriju, postaje svojevrsni *nomen collectivum* za sve akcidentalije stvari!

Isto takvo lučenje supstancije (*ουσια*) u smislu materije konkretne stvari od akcidentalne kategorije promjenjivih svojstava (*ποιότητες*) vidljivo je i u

druga stoička kategorija, *υποκειμενον ποιον*, odgovarala bi peripatetičkoj 1. kategoriji (*ουσια*), dakle razini konkretnih pojedinačnih bića. Treća stoička kategorija, koja obuhvaća promjenjiva stanja individuiranog podmeta (*πως εχον*), te četvrta kategorija njegovih odnošaja (*προς τι πως εχον*), odgovarale bi peripatetičkim akcidencijama; vidi Filipović, *op. cit.* u bilj. 119, str. 21; Windelband, *op. cit.* u bilj. 103, str. 241.

¹²⁹ Cic. ac. 1,26.

¹³⁰ Plut. Stoic. repugn. 1054 A-B; comm. not. 1083 C i sl; 1085 E i sl.; cit. prema Schermaier, *op. cit.* u bilj. 4, str. 152, 161.

prirodnofilozofijskim djelima drugog stoljeća poslije Krista, primjerice kod Seksta Empirika ili medicinara Galena, što svjedoči da je navedena temeljna kategorijalna distinkcija već bila opće znanstveno dobro, jednu generaciju prije Ulpijana.¹³¹ U mediju prirodnofilozofijskih razmatranja strogi i oštri kategorijalni kriteriji mogli su biti elastičnije primjenjivani, predstavljajući teorijsku pozadinu konkretnih rješenja.

Mislimo da je ovako shvaćeno principijelno razlikovanje između *ουσια* i *ποιότητες* predstavljalo i filozofijsku podlogu Ulpijanovih rješidbi o zabludi. Pojam *ουσια* Ulpijan je, u skladu sa stoičkim shvaćanjima, sinonimno prevodio sa *substantia* i *materia* u smislu tvarnog sastava konkretne stvari. Pojam *ποιότης* pak preveden je, na način uveden još od Cicerona, kao *qualitas*. Granicu pak između pojmova *substantia* i *qualitas* i Ulpijan je povukao linijom peripatetičkog učenja o kategorijama: *substantia* čini identitet stvari, *qualitas* se odnosi na akcidentalna svojstva stvari. U slučaju *error in substantia/materia* prodana je jedna stvar umjesto druge (*aliud pro alio*) i kupoprodajni ugovor je nevaljan. U slučaju *error in qualitate* riječ je o zabludi o svojstvu stvari koje kao akcidentalno ne utječe na njezin identitet te ugovor ostaje na snazi. Ako su dosadašnji izvodi točni, čini nam se da smo pružili dovoljno potkrepe Wieackerovoj tvrdnji o gotovo nerazdvojivoj sjedinjenosti stoičkog pojma supstancije i peripatetičkog učenja o kategorijama u Ulpijanovu konceptu *error in substantia*.¹³²

¹³¹ Za podatke o djelima i mjestima vidi Schermaier, *op. cit.* u bilj. 4, str. 152, bilj. 244.

¹³² Na sasvim drukčijem tragu Behrends je pokušao u Ulpijanovim rješidbama o *error in substantia* uvidjeti utjecaje skeptičke filozofijske škole. Taj utjecaj je, prema Behrendsu, ponajviše vidljiv u probabilističkim Ulpijanovim izrazima poput “prope eadem” (D. 18,1,9,2), “inauratum aliquid” (D. 18,1,14), a jednako je vidljiv i kod Paula (“aurum aliquid” u D. 18,1,10); detaljnije vidi Behrends, *op. cit.* u bilj. 41, str. 206 i sl. Međutim, mislimo da takvi izrazi nipošto ne dokazuju specifični utjecaj skeptičke škole. Oni prije svega govore o tome da je pravo *per se* topički strukturirana disciplina, u kojoj nisu mogući apodiktički iskazi i nužne istine kao u formalnoj logici, već se u pravu razina spoznaje neumitno zadržava u sferi vjerojatnosti. Inače, u prilog naše, na tragu Wieackera i Schermaiera atribuirane filozofijske pozadine Ulpijanovih rješidbi o zabludi, svjedoče *ex post facto* i neki elementi Plotinova nauka o kategorijama. Neoplatonik Plotin, koji je poučavao u Rimu samo generaciju nakon Ulpijana, također analizira kategorijalnu podjelu između *ουσια* i *ποιότης*, što nam govori o dubokoj ukorijenjenosti ovog aspekta antičkog učenja o kategorijama (vidi Plotin, *Eneade*, 2, 6 i sl); za osnovne obavijesti o Plotinovu učenju o kategorijama vidi Wurm, *op. cit.* u bilj. 103; Talanga, u: Barbarić, *op. cit.* u bilj. 119, str. 328 i sl.

6. USPOREDBA ULPIJANOVIH RJEŠIDBI S RJEŠIDBAMA DRUGIH RIMSKIH KLASIČNIH PRAVNIKA

Nakon temeljite raščlambe Ulpijanovih rješidbi preostalo nam je ukratko usporediti te rješidbe s rješidbama drugih rimskih pravnikâ, u kojima se doduše *error in substantia/materia explicite* ne spominje, no koje se odnose na istovjetne ili vrlo slične činjenične situacije.

Maloprije izvedenom raščlambom utvrdili smo značenje pojedinih vrsta zablude i njihovo razgraničenje u Ulpijanovim rješidbama. Shodno tome, *error in corpore* predstavlja zabludu o kupoprodajnom objektu, dok se *error in substantia/materia* odnosi na zabludu o stvarnom sastavu kupoprodajnog objekta. U slučaju postojanja tih dviju vrsta zablude ugovor je u konkretnom slučaju nevaljan, preciznije ništetan, jer “aliud pro alio venisse videtur”. Za razliku od njih, *error in qualitate*, kao zabluda o akcidentalnom svojstvu kupoprodajnog objekta, nema utjecaja na valjanost ugovora. Koliko je ta Ulpijanova klasifikacija zablude u skladu s rješidbama ostalih pravnikâ?

Ponajprije ćemo analizirati rješidbe Paula.

D. 19,1,21,2 (Paul. 33 ad ed.): *Quamvis supra diximus, cum in corpore consentiamus, de qualitate autem dissentiamus, emptionem esse, tamen venditor teneri debet, quanti interest non esse deceptum, etsi venditor quoque nescit: veluti si mensas quasi citreas amat, que non sunt.*

U ovom slučaju rodan je običan stol umjesto skupocjenijeg stola od citrusova drveta. Budući da su se strane sporazumjele o kupoprodajnom objektu, ne dolazi u obzir *error in corpore*. Međutim, postoji *error in qualitate* jer se stranke nisu sporazumjele o svojstvu, tj. kakvoći drveta od kojeg je izrađen stol (“de qualitate autem dissentiamus”). Iz navedene rješidbe očito je da različite vrste drva nisu Rimljanima predstavljale različite supstancije/materije kao kod metala, već se citrusovo drvo razlikuje od neke druge vrste drva samo po svojoj *qualitas*. Budući da *error in qualitate* ne djeluje na valjanost ugovora, kupoprodaja ostaje na snazi (“emptionem esse”). Međutim, kako je stvar slabije kvalitete od očekivane, kupac može na temelju *actio empti* tražiti naknadu interesa, tj. oštetu za materijalne nedostatke stvari.¹³³

Istovrsno je odlučio Paulus i u D. 18,1,10 (Paul. 5 ad Sab.): *Aliter atque si aurum quidem fuerit, deterius autem quam emptor existimaret: tunc enim venditio valet.*

¹³³ Detaljnije o ovom slučaju vidi Honsell, *Quod interest im bonae-fidei-iudicium*, Studien zum römischen Schadenersatzrecht, München, 1969., str. 99 i sl.; Fögen, *Citrusholz und Fusssschemel*, Rechtshistorisches Journal, 1, 1982., str. 165 i sl.

U ovom slučaju prodano je zlato slabije kakvoće nego što je to kupac očekivao. Kako nije prodan jedan metal umjesto drugog, kupoprodaja vrijedi jer, iako to nije *explicite* rečeno, postoji samo *error in qualitate*. I slučaj i rješidba su istovjetni onima u D.18,1,14. Stoga možemo zaključiti da su rješidbe Paula sasvim u skladu s Ulpijanovima.

Čini se da je isto razmišljanje imao i Julijan u D. 18,1,41,1, premda se u navedenoj rješidbi uopće izričito ne govori o zabludi i njezinim kategorijama, već o neznanju (*ignorantia*):

Mensam argento coopertam mihi ignoranti pro solida vendidisti imprudens: nulla est emptio pecuniaque eo nomine data condicetur.

Prodan je u obostranom neznanju stol prevučen srebrom umjesto stola od pravog srebra. Ako pažljivije razmotrimo slučaj, uvidjet ćemo da je zapravo prodan jedan metal umjesto drugog, tj. neki neplemeniti metal prevučen srebrom umjesto srebra. Budući da se neplemeniti metal prevučen srebrom ne može kvalificirati kao srebro slabije kvalitete, dakle ne dolazi u obzir *error in qualitate*, razvidno je da se slučaj može kvalificirati jedino kao *error in substantia/materia*. O tome svjedoče i pravne posljedice: kupoprodajni ugovor je ništetan (“nulla est emptio”), a novac se može tražiti natrag uz pomoć *condictio indebiti*.¹³⁴

Drukčije je od navedenih pravnika prosudio Marcijan u D. 18,1,45:

“...si vas aurichalcum pro auro vendidisset ignorans, tenetur ut aurum quod vendidit praestet.”

U navedenom slučaju kupljena je mjedena posuda umjesto zlatne. Prema Ulpijanovim standardima ovdje bi svakako bila riječ o *error in substantia/materia* i kupoprodajni ugovor bio bi ništetan. Međutim, ugovor prema Marcijanu ostaje na snazi, a prodavatelj odgovara do vrijednosti zlatne posude.¹³⁵

¹³⁴ Tumačenje navedenog fragmenta u suvremenoj literaturi prijeporno je. Za literaturu o tom pitanju vidi Zimmermann, *op. cit.* u bilj. 1, str. 595, bilj. 48; Mi smo ovdje slijedili Schermaierovu interpretaciju (*op. cit.* u bilj. 4, str. 148).

¹³⁵ Detaljnije vidi Honsell, *op. cit.* u bilj. 133, str. 97. Prividno su u nesuglasju s analiziranim Ulpijanovim rješidbama i njegov vlastiti D. 13,7,1,2 te Paulov D. 45,1,22. Naime, u navedenim fragmentima ugovori su valjani usprkos situacijama označivim kao *error in substantia*, no u oba slučaja ta posebna rješenja objašnjiva su i mogu se opravdati specifičnostima dotičnih ugovora. U prvom fragmentu riječ je o založnom ugovoru, na temelju kojeg je umjesto ugovorenog zlatnog predmeta zabludom založen mjedeni. No ugovor je usprkos *error in substantia* zbog posebnih razloga založnog prava valjan jer će i mjedeni predmet biti sasvim dostatno osiguranje, a i za založnog vjerovnika je povoljnije da ima založno pravo na manje vrijednoj stvari nego da je založni ugovor ništetan (usporedi Cornioley, *op. cit.* u bilj. 94, str. 290 i sl.; Schermaier, *op. cit.* u bilj. 4, str. 148, Apathy, *op. cit.* u bilj. 61, str. 141, bilj. 199). U Paulovu D. 45,1,22 stipulacija

Iz usporedbe Ulpijanovih rješidbi s rješidbama drugih klasičnih pravnika koji su prosuđivali iste ili vrlo slične činjenične situacije razvidno je da su sve rješidbe osim Marcijanova D. 18,1,45 podudarne s Ulpijanovim odlukama.

No iz ove usporedbe spoznatljive su još neke činjenice. Iz navedenog tako postaje evidentnim da je Ulpijan od svih klasičnih pravnika najdetaljnije i najpreciznije koncipirao i klasificirao moguće slučajeve zablude u ugovornom pravu. No s druge strane, fragmenti drugih klasičnih pravnika otkrivaju nam neke vrijedne detalje koji upotpunjuju Ulpijanove rješidbe, stvarajući nam cjelovitiju sliku rimskog klasičnog uređenja zablude. Naime, navedeni fragmenti, nešto potpunije od Ulpijanovih, govore o pravnim učincima situacija označivih kao *error in substantia/materia* ili *error in qualitate* te njihovu međusobnom pravnompraktičnom razgraničenju.¹³⁶ Stoga ćemo te učinke pokušati u nastavku ukratko prikazati.

7. PRAVNI UČINCI *ERROR IN SUBSTANTIA*

Već smo nekoliko puta tijekom ovog rada govorili o temeljnim pravnim učincima *error in substantia* i *error in qualitate*. Dakle, u slučaju *error in substantia* kupoprodajni ugovor je ništetan, u slučaju *error in qualitate* pak kupoprodajni ugovor ostaje na snazi.¹³⁷ No koji su daljnji pravni učinci navedenih vrsta zablude?

Glede *error in substantia* nešto više o tome nam može reći maloprije analizirani Julijanov fragment D. 18,1,41,1. U navedenom fragmentu nije izričito spomenuta ova zabluda, no činjenična situacija je evidentno slučaj *error in substantia*, što je među ostalim vidljivo i iz Julijanove prosudbe o ništetnosti dotičnog kupoprodajnog ugovora (“*nulla est emptio*”). Prema Julijanu, kupac zbog ništetnosti može kondikcijskom tužbom tražiti plaćeni novac natrag. Prema mišljenju nekih suvremenih romanista riječ je o tužbi *condictio indebiti* jer zbog zablude ugovor

je također valjana usprkos *error in substantia*. No valjanost je lako objašnjiva iz pravne naravi stipulacije kao apstraktnog i strogo formalističkog ugovora *stricti iuris* (usporedi Kaser, *op. cit.* u bilj. 32, str. 239, Zimmermann, *op. cit.* u bilj. 1, str. 600).

¹³⁶ Kada govorimo o situacijama “označivim” kao *error in substantia* ili *error in qualitate* imamo u vidu činjenične slučajeve zablude nisu *explicite* spomenute, no na koje je u potpunosti primjenjiva Ulpijanova klasifikacija. Nadalje, spomenuto pravnompraktično razgraničenje *error in substantia* od *error in qualitate*, za razliku od filozofijskih premisa tog razgraničenja, odnosi se, prije svega, na međusobno posve različite pravne učinke dotičnih kategorija zablude.

¹³⁷ O razlozima ništetnosti kupoprodajnog ugovora zbog *error in substantia/materia* vidi detaljnije *supra* pod toč. 4.

nije ni nastao te je plaćeno nedugovano.¹³⁸ Ujedno je nesumnjivo, premda o tome nema izravnog spomena, da i prodavatelj ima pravo na povrat stvari.

Navedeno Julijanovo rješenje razlikuje se od općenitog rješenja prava za blude. Naime, ako je ugovor bio ništetan zbog zablude, a obveze stranaka već ispunjene, mogao se, prema općem pravilu, tražiti povrat u prijašnje stanje.¹³⁹ Nažalost, o navedenoj razlici između općeg rješenja i Julijanove odluke ne možemo ništa više reći jer nam za to nedostaje odgovarajućih podataka iz izvora. Međutim, sasvim je izvjesno da će primjena i jednog i drugog sredstva, tj. i *condictio indebiti* i in *integrum restitutio propter errorem*, dovesti u praksi do identičnih pravnih posljedica.

Za razliku od *error in substantia*, *error in qualitate* nije djelovao na valjanost ugovora. Međutim, kupac ni u takvim slučajevima nije ostajao bez pravne zaštite. Kao što je vidljivo, npr. iz D. 19,1,21,2, kupac se u dotičnim situacijama mogao poslužiti nekim pravima s naslova odgovornosti prodavatelja za materijalne nedostatke stvari, napose s *actio empti*.¹⁴⁰

Kako vidimo, u rimskom su ugovornom pravu, za razliku od današnjeg, *error in substantia* i institut odgovornosti za materijalne nedostatke bili strogo razgraničeni te nije moglo doći do konkurentnih situacija. No to ne znači da ta dva instituta nisu u rimskom klasičnom pravu imala nikakve međosubne veze. Dapače, rimsko uređenje odgovornosti za materijalne nedostatke stvari bilo je, čini se, od presudnog značenja za nastanak ustanove *error in substantia*. No, navedeni problem zahtijeva posebnu raščlambu koju ćemo odmah u nastavku i provesti.

8. RAZLOZI NASTANKA I OPSEG PRIMJENE *ERROR IN SUBSTANTIA* U KLASIČNOM RIMSKOM UGOVORNOM PRAVU

Možda će se učiniti pomalo čudnim što tek na samom kraju rada govorimo o razlozima nastanka *error in substantia*. Međutim, razlozi nastanka tog instituta ujedno otkrivaju i konačnu svrhu njegova postojanja. Skolastički govoreći, *causa efficiens* i *causa finalis* kod *error in substantia* spojeni su u jedno. Stoga mislimo da

¹³⁸ Honsell, *op. cit.* u bilj. 133, str. 97, bilj. 164; Apathy, *op. cit.* u bilj. 61, str. 119 i sl.

¹³⁹ Vidi Kaser, *Das römische Privatrecht, 2. Abschnitt: Die nachklassischen Entwicklungen*, München, 1975., str. 87.

¹⁴⁰ Usporedi npr. Ulp. D. 19,1,11,5; o proširenju opsega primjene *actio empti* u klasičnom pravu vidi Zimmermann, *op. cit.* u bilj. 1, str. 320 i sl., str. 593; općenito o odgovornosti za materijalne nedostatke stvari u rimskom pravu vidi npr. von Lübtow, *Zur Frage der Sachmängelhaftung im römischen Recht*, u: *Studi in onore U. E. Paoli*, Firenze, 1956., str. 489 i sl.

se tek na koncu svestrane raščlambe te vrste zablude može meritorno prosuditi o “posljednjim pitanjima” vezanim uz njezino pravno uređenje.

Da bismo shvatili koji su motivi ponukali Ulpijana na pravno stvaranje i uvođenje *error in substantia*, moramo sasvim ukratko podsjetiti na neke aspekte položaja kupca u klasičnom rimskom ugovornom pravu.

U doba klasičnog prava staro načelo “caveat emptor” bilo je znatnoj mjeri napušteno te je kupac bio dobro zaštićen, ponajprije zahvaljujući razrađenom sustavu tužbi s naslova odgovornosti prodavatelja za materijalne nedostatke stvari.¹⁴¹ Prilikom kupoprodaje robova ili stoke kupac je bio zaštićen edilskim tužbama *actio quanti minoris* i *actio redhibitoria*, dok mu je kod kupoprodaje ostalih stvari stajao na raspoložbi *actio empti*.¹⁴² No, slučajevi u kojima postoji materijalni nedostatak stvari ujedno su vrlo često i slučajevi zablude. To smo vidjeli npr. iz Paulovih D.18,1,10 te D.19,1,21,2 u kojima je u zabludi izvršena kupoprodaja stvari s materijalnim nedostatkom. Međutim, pravila o odgovornosti prodavatelja primjenjiva su samo ako je kupoprodajni ugovor valjan. S druge strane pak u slučaju uvažive zablude nema konsenza o *essentialia negotii* a time ni nastanka ugovora. Stoga mogućnost konkurencije tih dvaju instituta u rimskom pravu nije postojala. To je možda najbolje vidljivo iz D.19,1,21,2: budući da su se stranke sporazumjele o objektu kupoprodaje (“*cum in corpore consentiamus*”), ugovor je nastao (“*emptionem esse*”) te će svaka daljnja zabluda o kvaliteti objekta biti pravno irelevantna (“*de qualitate autem dissentiamus*”). Međutim, glede nedostajuće kvalitete primjenjiva su pravila o odgovornosti za materijalne nedostatke (“...tamen venditor teneri debet, quanti interest non esse deceptum, etsi venditor quoque nesciet...”). Isti slučaj je i sa D.18,1,10. U navedenom primjeru očito je ugovorena kupoprodaja predmeta od zlata. Stranke su se sporazumjele glede samog predmeta, no zlato od kojeg je sačinjen predmet slabije je kvalitete nego što je kupac mislio (“*deterius autem quam emptor existimaret*”). Iako postoji zabluda o kvaliteti objekta, ona je irelevantna jer su se strane sporazumjele o samom objektu (“*venditio valet*”), no zbog nedostatka u kvaliteti zlata bit će primjenjiva pravila o odgovornosti prodavatelja.

¹⁴¹ O načelu “caveat emptor” u rimskom pravu detaljnije vidi Zimmermann, *op. cit.* u bilj. 1, str. 307 i sl.

¹⁴² O edilskim tužbama detaljnije vidi Kaser, *op. cit.* u bilj. 32, str. 558 i sl.; Horvat, *op. cit.* u bilj. 26, str. 274 i sl.; Zimmermann, *op. cit.* u bilj. 1, str. 311 i sl. O proširenju opsega primjene *actio empti* u klasičnom pravu vidi von Lübtow, *op. cit.* u bilj. 140, str. 492 i sl.; Zimmermann, *op. cit.* u bilj. 1, str. 320 i sl., str. 593.

No što ako je zabludom prodan predmet od mjedi umjesto predmeta od zlata ili predmet od olova umjesto predmeta od srebra? Budući da su se stranke sporazumjele o samom predmetu (*corpus*), kupoprodaja bi, prema rješenjima važećim u Ulpijanovo vrijeme, trebala nastati. "Marcellus scripsit ... emptionem esse et venditionem, quia in corpus consensus est, etsi in materia sint erratum."¹⁴³ Zabluda bi dakle bila irelevantna. Međutim, s druge strane, budući da se mjed nikako ne može kvalificirati kao "zlato s nedostatkom" ili olovo kao "nekvalitetno srebro", kupac bi ostao i bez pravne zaštite s naslova odgovornosti za materijalne nedostatke stvari! Ulpijan je uvidio tu pravnu prazninu i nedopustivu nepravdičnost koju ona uzrokuje na strani kupca. Stoga je uvođenjem instituta *error in substantia/materia* pokušao ukloniti paradoksalnu nezaštićenost kupca u navedenoj situaciji i osloboditi ga nepravdičnih posljedica dotičnog ugovornog nesporazuma. Dakle, može se s priličnom sigurnošću zaključiti da razloge nastanka i uvođenja *error in substantia* u rimsko ugovorno pravo valja prije svega tražiti u nepotpunostima tada postojećeg sustava zaštite kupca s naslova odgovornosti prodavatelja za materijalne nedostatke stvari.¹⁴⁴

Iz navedenog je uglavnom razvidno i koliki je prema Ulpijanu trebao biti opseg primjene *error in substantia/materia*. Da bi nastao valjani kupoprodajni ugovor, načelno je i dalje bilo dovoljno da stranke postignu *consensus* glede ugovornog objekta (*corpus*). Međutim, u situacijama u kojima je kupoprodajni predmet mogao biti sačinjen od različitog tvarnog sastava, potreban je uz to bio i *consensus in materiam*. Ako stranke u takvim situacijama nisu svojim sporazumom jednoznačno identificirale tvarni sastav kupoprodajnog predmeta, imamo slučaj *error in substantia/materia*. Ako pak postoji *error in substantia/materia*, jedan objekt prodan je umjesto drugog (*aliud pro alio venisse videtur*) te je ugovor ništetan. Dakle, u takvim slučajevima učinak *error in substantia/materia* posve je izjednačen s učincima *error in corpore*. Da zaključimo. Prema Ulpijanu, mogućnost primjene *error in substantia/materia* dolazi u obzir samo kada je kupoprodajni objekt (*corpus*) mogao biti od različitog tvarnog sastava. Vidimo, dakle, da mogući opseg primjene ove kategorije zablude u rimskom klasičnom pravu nije bio veoma širok.¹⁴⁵

No s druge strane, na temelju filozofijske distinkcije *substantia – qualitas*, Ulpijan je još suzio mogući opseg primjene *error in substantia*. Da bi bila riječ o *error in substantia*, potrebno je da materija kupoprodajnog predmeta u tolikoj mjeri odu-

¹⁴³ Ulpijanov citat Marcela u D. 18,1,9,2.

¹⁴⁴ Usporedi Feenstra, *op. cit.* u bilj. 94, str. 850, 855; Zimmermann, *op. cit.* u bilj. 1, str. 593 i sl., napose bilj. 43.

¹⁴⁵ Schermaier, *op. cit.* u bilj. 4, str. 154; Apathy, *op. cit.* u bilj. 61, str. 141 i sl.

dara od predočene da se uopće ne može smatrati istom materijom. U tom slučaju jedna stvar prodana je umjesto druge i ugovor je ništetan. Međutim, ako prema slovu D. 18,1,14 materija kupoprodajnog predmeta sadržava u sebi samo nešto (“aliquid auri”) pretpostavljene materije, makar predmet većim dijelom ima drukčiji tvarni sastav (“magna ex parte aenea”), bit će riječ o pukom neuvaživom *error in qualitate* te bi mogla doći u obzir samo primjena pravila o odgovornosti za materijalne nedostatke.

Stoga možemo zaključiti da je prema Ulpijanovim zamislima *error in substantia* uvaživa u vrlo restriktivnom opsegu i to samo u slučajevima kada kupca nije moguće zaštititi ni jednim drugim pravnim sredstvom.

9. ZAKLJUČNE NAPOMENE

Ovime smo završili raščlambu relevantnih aspekata *error in substantia* u klasičnom rimskom ugovornom pravu. Na kraju bismo, u vidu svojevrsnog zaključka, pokušali sažeti u nekoliko točaka najvažnije rezultate našeg istraživanja:

1. *Error in substantia/materia* jest zabluda o tvarnom sastavu kupoprodajnog objekta.

2. Ta vrsta zablude postoji u slučajevima kada ugovornici svojim sporazumom nisu jednoznačno identificirali tvarni sastav kupoprodajnog objekta.

3. Primjena *error in substantia* mogla je u klasičnom ugovornom pravu doći u obzir samo kod kupoprodajnih objekata koji su mogli biti sačinjeni od različite materije. Ako je u takvim slučajevima postojao *error in substantia*, smatralo se da je prodan jedan objekt umjesto drugoga (*aliud pro alio*) te je kupoprodajni ugovor bio ništetan. U navedenim je situacijama, dakle, *error in substantia* posve izjednačen s *error in corpore*.

4. S druge strane, *error in substantia* treba strogo lučiti od *error in qualitate*, tj. zablude o svojstvima kupoprodajnog objekta, koja nije imala učinaka na valjanost ugovora. Ulpijan je pri dogmatskom uobličavanju i razgraničenju tih dviju vrsta zablude primijenio filozofijske kriterije antičkog učenja o kategorijama, uz pomoć kojih su razlučeni bitni (*substantia/materia*) od uzgrednih (*qualitas*) aspekata kupoprodajnog objekta.

5. Pravnopolitički gledano, ustanova *error in substantia* uvedena je u rimsko ugovorno pravo prije svega zbog nepotpunosti tada postojećeg sustava zaštite kupca s naslova odgovornosti prodavatelja za materijalne nedostatke stvari. *Error in substantia* bila je uvaživa u vrlo restriktivnom opsegu i to samo u slučajevima kada kupca nije bilo moguće zaštititi ni jednim drugim pravnim sredstvom.

Summary

Marko Petrak *

ERROR IN SUBSTANTIA IN CLASSICAL ROMAN LAW

The paper analyses the doctrine of error in substantia in Roman contract law. This type of mistake first appeared in the classical period of Roman law and was acceptable only in the sphere of purchase contracts (emptio-venditio). The doctrine was more precisely defined by Ulpian in his work Libri ad Sabinum. According to research, in Roman contract law error in substantia referred to an error pertaining to the material composition of the object of purchase. This type of error occurred in situations where the contracting parties failed to unequivocally identify the material composition of the object of purchase by their agreement (consensus). Error in substantia could only be applied in classical Roman law in cases of objects of purchase which could be made of different materials. If this type of error occurred, it was considered that an object was sold in place of another (aliud pro alio venisse videtur), making the contract void. In these situations, error in substantia was thus equal to error in corpore, i.e. an error pertaining to the object of purchase itself. On the other hand, error in substantia must by no means be mistaken for error in qualitate, i.e. error pertaining to the qualities of the object, which had no effect on the validity of contract. In shaping the doctrine and distinguishing between these two types of errors, Ulpian applied philosophical criteria from the ancient teachings on categories, differentiating between essential (substantia) and non-essential (qualitas) aspects of the object of purchase. From a legal and political point of view, the institute of error in substantia was introduced in Roman contract law primarily due to flawed legal protection of the buyer from the responsibility of the seller relating to material flaws of the object of purchase. Error in substantia was acceptable only with severe restrictions, and only when the buyer could not be protected by any other legal means.

Key words: error in substantia, Greek philosophy, Roman law

* Marko Petrak, Ph. D., Professor, Faculty of Law, University of Zagreb, Trg maršala Tita 14, Zagreb

Zusammenfassung

Marko Petrak **

ERROR IN SUBSTANTIA IM KLASSISCHEN RÖMISCHEN RECHT

In dieser Arbeit wird der error in substantia im römischen Vertragsrecht analysiert. Diese Irrtumsart ist in der klassischen Ära des römischen Rechts entstanden und war ausschließlich im Bereich von Kaufverträgen (emptio-venditio) beachtlich. Dogmatisch wurde sie insbesondere von Ulpian in seinen Libri ad Sabinum ausgestaltet. Nach den Forschungsergebnissen stellte der error in substantia im römischen Vertragsrecht den Irrtum bezüglich der sachlichen Beschaffenheit des Verkaufsgegenstandes dar. Diese Art von Irrtum kam zustande, wenn die Vertragsseiten in ihrer Vereinbarung (consensus) die sachliche Beschaffenheit des Verkaufsgegenstands nicht eindeutig identifizierten. Die Anwendung des error in substantia kam im klassischen Recht nur dann in Betracht, wenn ein Verkaufsgegenstand aus unterschiedlichen Stoffen bestehen konnte. Lag in solchen Fällen diese Art von Irrtum vor, so galt ein Gegenstand als statt eines anderen verkauft (aliud pro alio venisse videtur), weshalb der Kaufvertrag unwirksam war. In den genannten Situationen deckte sich der error in substantia völlig mit dem error in corpore, also dem Irrtum in Bezug auf den Verkaufsgegenstand. Andererseits ist der error in substantia streng vom error in qualitate zu unterscheiden, d.h. dem Irrtum bezüglich der Eigenschaften des Verkaufsgegenstandes, der die Wirksamkeit des Vertrages nicht beeinflusste. Ulpian verwendete bei der dogmatischen Ausgestaltung dieser beiden Irrtumsarten die philosophischen Kriterien der antiken Kategorienlehre, mit Hilfe derer wesentliche Aspekte des Verkaufsgegenstandes (substantia) von beiläufigen (qualitas) abgegrenzt wurden. Rechtspolitisch betrachtet, wurde die Institution des error in substantia vor allem wegen der unvollständigen Schutzmechanismen für den Käufer bezüglich der materiellen Haftung des Verkäufers für den Verkaufsgegenstand ins römische Vertragsrecht eingeführt. Der error in substantia war sehr beschränkt anwendbar, nämlich nur dann, wenn kein anderes Rechtsmittel für den Schutz des Käufers zur Verfügung stand.

Schlüsselwörter: error in substantia, griechische Philosophie, römisches Recht

** Dr. Marko Petrak, Professor an der Juristischen Fakultät der Universität Zagreb, Trg maršala Tita 14, Zagreb